

تاریخ علم، دوره ۱۸، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۹، ص ۵۲۱-۵۶۵

مفتاح الخزائن حاجی زین العطار شیرازی شناسایی منابع، تبارشناسی دست‌نویس‌ها و ارتباط آن با اختیارات بدیعی

یونس کرامتی

استادیار، پژوهشکده تاریخ علم دانشگاه تهران

ykaramati@ut.ac.ir

(دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۲۰، پذیرش: ۱۴۰۰/۰۴/۱۹)

چکیده

فهرست‌نگاران نسخ خطی و پژوهشگران معاصر عموماً مفتاح الخزائن را روایت مقدماتی اختیارات بدیعی دانسته‌اند که علی بن حسین انصاری مشهور به حاجی زین العطار شیرازی در ۷۶۷ قمری نوشته و بعدها در ۷۷۰ قمری با حذف مقاله دوم و افزودن چهار باب به مقاله آخر، آن را به نام بدیع الجمال، همسر امیر مبارزالدین مظفری، اختیارات بدیعی نامیده و بدو تقدیم کرده است. گمان معاصرین بر مشابهت این دو اثر چندان است که حتی شماری از آنان، گویا با یکی انگاشتن این دو کتاب، اختیارات بدیعی را تنها اثر شناخته‌شده حاجی زین العطار شیرازی انگاشته‌اند؛ این پژوهشگران عموماً به محتوای مفتاح الخزائن توجه نداشته یا دست‌کم بدان استناد نکرده‌اند؛ اما مراجعه به دست‌نویس‌های مفتاح الخزائن و تحلیل محتوایی این اثر نشان از نادرستی این گمان رایج دارد؛ زیرا تفاوت‌های این دو اثر بیش از آن است که بتوان از یکی به مناسبت دیگری چشم پوشید. این تفاوت‌ها نه تنها در کم و بیش شدن مقالات، که در محتوای بسیاری از مدخل‌ها نیز به چشم می‌آید و پیداست که نویسنده تغییراتی چشم‌گیر در اثر نخست اعمال کرده است؛ تا جایی که می‌توان گفت حتی رویکرد او در نگارش این دو اثر متفاوت بوده است.

در این جستار، با مراجعه به سه دست‌نویس کهن مفتاح الخزائن و بیش از ۲۰ دست‌نویس اختیارات بدیعی، آمیختگی محتوای مفتاح الخزائن و اختیارات بدیعی در شمار چشمگیری از دست‌نویس‌های این دو به اثبات رسیده و مشخص شده است که فراهم آوردن ویراست انتقادی هر یک از این دو، بدون مراجعه به کهن‌ترین دست‌نویس‌های اثر دیگر ناممکن خواهد بود. به‌ویژه از آن روی که این آمیختگی حتی در دومین دست‌نویس کهن هر یک از این دو اثر نیز چشمگیر است. همچنین چندین دست‌نویس که در فهرست‌های نسخ خطی، به اشتباه

دست‌نویسی از مفتاح انگاشته شده‌اند از دست‌نویس‌های دربردارنده متن مفتاح الخزائن جدا شده‌اند. در ادامه با مقایسه عنوان و محتوای مداخل این دست‌نویس‌ها و با تکیه بر اشکالات و افتادگی‌های هر دست‌نویس و به‌ویژه اشکالات مشترک میان آن‌ها، تبارنامه‌ای برای دست‌نویس‌های مفتاح الخزائن تنظیم شده است. همچنین با تحلیل آماری محتوای مداخل مفتاح الخزائن، مشخص شده است که این اثر از ویژگی‌های یک اثر استاندارد داروشناسی دوره اسلامی برخوردار نیست؛ اما به لحاظ دربر داشتن نام‌های مختلف دارو به زبان‌ها و گویش‌های مختلف و حتی گونه‌ها و املاهای مختلف هر نام، از منظر زبانی جایگاهی ویژه دارد. در پایان از یک سو با بررسی همه ارجاعات حاجی زین العطار به منابع دیگر، مشخص شده است که وی از میان ۲۲ منبع یاد شده در مفتاح، فقط به منهاج البیان ابن جزله و الجامع ابن بیطار مستقیماً مراجعه کرده و بهره‌گیری او از منابع دیگر، به احتمال بسیار، به واسطه همین دو اثر بوده است و از دیگر سو دو منبع ناگفته مفتاح یعنی ابدال الادویة رازی و الصيدنة ابوریحان بیرونی شناسایی شده است.

کلیدواژه‌ها: ابدال الادویة رازی، اختیارات بدیعی، الجامع لمفردات، حاجی زین العطار شیرازی، الصيدنة، علی بن حسین انصاری، مفتاح الخزائن، منهاج البیان.

درآمد

علی بن حسین انصاری شیرازی مشهور به حاجی زین العطار (۷۳۰-۸۰۶ق)، آوازه خود را وامدار اثر پرآوازه اش اختیارات بدیعی است. این آوازه موجب شده است که مفتاح الخزانن، دیگر اثر او در داروشناسی، عملاً ناشناخته بماند. به استناد زندگی نامه کوتاهی که یکی از فرزندانش (که گویا احمد نام داشته) در اثری در باره زندگی نامه حکما برای او تنظیم کرده است (رساله چهارم از دست نویس Or. 165 موزه بریتانیا، گ ۱۰۸). حاج جمال الدین حسین (پدر حاجی زین العطار) در ۷۱۵ق در شیراز ساکن شد. حاجی زین العطار در ۷۳۰ق در شیراز زاده شد و بعدها به خدمت شاه شجاع مظفری (حکومت ۷۶۰-۷۸۶ق) در آمد و ۱۶ سال پیوسته در خدمت او بود. این فرزند تاریخ درگذشت پدر را ۸۰۶ق یاد کرده است (به نقل از Rieu, II/469).

میر بر آن است که حاجی زین العطار نخست در خدمت امیر مبارزالدین مظفری بنیانگذار سلسله آل مظفر بوده و خدمت ۱۶ ساله حاجی زین العطار به فرزند او شاه شجاع نیز از همان آغاز حکومت او و از ۷۶۰ تا ۷۷۶ق بوده است (میر، مقدمه بر اختیارات بدیعی، ۴). اما چنین می نماید که حاجی زین العطار، به احتمال بسیار، پس از نگارش مفتاح الخزانن در ۷۶۷ق به نام شاه یحیی مظفری، و باز به احتمال بیشتر، از ۷۷۰ق، یعنی تاریخ نگارش اختیارات بدیعی به نام بدیع الجمال (از همسران امیر مبارزالدین) تا درگذشت شاه شجاع (۷۸۶ق) در خدمت او بوده است.

همه آنچه تا کنون در باره مفتاح الخزانن و ارتباط آن با اختیارات بدیعی آورده اند آن است که حاجی زین العطار مفتاح الخزانن را در ۷۶۷ق در سه مقاله نوشت و سپس در ۷۷۰ق با «حذف همه مقاله دوم» و نیز افزودن ۴ باب به ابواب دوازده گانه مقاله سوم، «خلاصه ای» از آن فراهم آورد و اختیارات بدیعی نامید (Sachau and Ethé, 955; Ethé, I/1252). فونان به استناد همین گزارش، اختیارات را «مستخرجی از مفتاح الخزانن» انگاشته است (Fohnan, No. 230).

منابع دیگر یا به تکرار همین مطالب بسنده کرده اند، یا مفتاح الخزانن را نادیده، یا عملاً برابر با اختیارات بدیعی گرفته اند یا از دست رفته انگاشته اند. از جمله اعلم، که از مفتاح الخزانن نام نبرده، بر آن است که «اختیارات از حیث داروشناسی، تألیف نسبتاً گرانمایی است. زیرا پس از کتاب الابنیه عن حقائق الادویه ابومنصور موفق هروی، دومین تألیف بازمانده به فارسی در این زمینه است... و نخستین تألیف به فارسی، شامل

شمار بزرگی از نام‌های مترادف داروها به زبان‌های بسیار ..» (ص ۲۲۱؛ در حالی که این وصف شایستهٔ مفتاح الخزائن است). میر (ویراستار چاپ بس مخدوش اختیارات بدیعی)، با آنکه از دست‌نویس کهن مفتاح الخزائن آگاهی داشته، همچنان اختیارات بدیعی را تنها اثر باقی‌ماندهٔ حاجی زین العطار برشمرده است. چه به گمان او مفتاح الخزائن، نسخهٔ اولیهٔ اختیارات بوده که حاجی زین العطار «بدواً در سه رسالهٔ جداگانه ... به نام مفتاح الخزائن منتشر کرده است» (میر، مقدمهٔ اختیارات، ص ۵؛ نیز همو، پزشکان نامی پارس، ۱۱۸؛ همو، بزرگان نامی پارس، ۴۲۵).

کوتاه‌نوشت‌ها و شیوهٔ ارجاع

اختیارات = اختیارات بدیعی؛ ویراست مقدماتی مبتنی بر چهار دست‌نویس کهن یاد شده در منابع^۱؛ در ارجاع به دست‌نویسی خاص از آن، نام کتابخانه و شماره دست‌نویس و در صورت نیاز برگ‌شمار یاد خواهد شد مانند: «لالا اسماعیل ۶۳۸، گ ۲ پ»

جامع = الجامع لمفردات ابن بیطار؛ ارجاع به جلد و صفحهٔ چاپ بولاق و شمارهٔ مدخل در ترجمهٔ فرانسوی لکلر و در صورت لزوم ضبط مدخل در آن‌ها، مانند: «۲۰/۱: ارمنیس، شم ۴۸: ارمنین» که یعنی مدخل مورد نظر در چاپ بولاق (۲۰/۱) به صورت ارمنیس و در ترجمهٔ فرانسوی (شمارهٔ ۴۸) به صورت ارمنین آمده است.

صیدنه = الصیدنة فی الطب بیرونی؛ ارجاع به شمارهٔ مدخل و در صورت نیاز صفحه و ضبط مدخل.

مفتاح = مفتاح الخزائن؛ برپایهٔ دست‌نویس شمارهٔ Marsh 491 کتابخانهٔ بادلیان. همهٔ ارجاعات بدون یادکرد نام مأخذ یا نویسنده به همین دست‌نویس خواهد بود (با یادکرد عنوان مدخل یا برگ‌شمار یا هر دو). هرگاه ضبط دیگری دست‌نویس این کتابخانه یا دست‌نویس کتابخانهٔ مغنيسا نیز در نظر باشد برگ‌شمار آن‌ها با نشانهٔ جداکنندهٔ «|» از پی هم خواهد آمد (نخست دو دست‌نویس بادلیان به ترتیب قدمت و در صورت لزوم دست‌نویس مغنيسا). مانند: «شجرة الحيات (گ ۱۰۲ | ۱۳۴ | ۱۱۴)»

منهاج = منهاج البیان ابن جزله؛ ارجاع به شمارهٔ مدخل در چاپ حروفی و در صورت لزوم ضبط مدخل

۱. دو روایت چاپی این اثر مخدوش‌تر از آن‌اند که شایستهٔ اعتماد باشند.

تاریخ نگارش، ساختار و محتوای مفتاح و اختیارات

حاجی زین العطار مفتاح الخزائن را به نام شاه یحیی (حکومت: ۷۶۴-۷۹۵ق)، داماد و برادرزاده شاه شجاع (حکومت: ۷۵۹-۷۸۶ق؛ هر دو از فرمانروایان آل مظفر) نوشته است (گ ۴). نگارش کتاب، به گواهی انجنامه کهن‌ترین دست‌نویس شناخته شده آن (که آن را به اشتباه به خط مؤلف انگاشته‌اند)، در ۱۴ ذی‌قعدة ۷۶۷ق/ ۲۴ ژوئیه ۱۳۶۶م به انجام رسیده است (نک: تصویر ۶). یعنی دو روز پیش از آن که شاه شجاع برادرش شاه محمود مظفری را در شیراز محاصره کند؛ در حالی که شاه یحیی دست از حمایت شاه محمود کشیده و در یزد فرمان می‌راند (نک آل داوود، ۱۴۵).

مفتاح الخزائن دیباچه‌ای کوتاه (گ ۱-پ ۴)، و سه «رساله/مقاله»^۱ دارد:

۱. در ادویه مفرد و معرفت آن: مشتمل بر کلیاتی در باب چگونگی «گرفتن ادویه» (در مجموع ۴ و نیم صفحه) و سپس بخش مفردات (گ ۶-پ ۱۵۴) در ۲۸ باب به ترتیب ابث (داروها در بیشتر موارد، اما نه همواره، بر حسب حرف دوم نیز مرتب شده‌اند).

۲. در ابدال و اصلاح آن (۱۵۴-پ ۱۷۸) باز به ترتیب ابث نام داروها (دارای مقدمه‌ای چند سطری درباره قوانین کلی جایگزینی یک دارو با داروی دیگر)

۳. در مرکبات مستعمل در ۱۲ باب (۱۷۸-پ ۲۲۱)

حاجی زین العطار «بعدها» کتابی دیگر در داروشناسی در دو مقاله نوشت و آن را به نام «عصمت الدنيا والدین بدیع الجمال»، اختیارات بدیعی نامید.^۲ یکی از فرزندان حاجی زین العطار (به احتمال قریب به یقین: حسین بن علی بن حسین) در ضمن افزودن یادداشت‌هایی به کتاب پدر، متمایز شده با عبارت «ابن مؤلف گوید»، عبارت «و تاریخ این کتاب سنه سبعین و سبعمایه بود» را، درست پیش از اشاره حاجی زین العطار به ساختار کتاب، به متن افزوده است. چه این تاریخ تنها در دست‌نویس‌های دربردارنده

۱. این بخش‌ها در آغاز بخش نخست «مقاله»، اما در ادامه (انجام همین بخش، آغاز و انجام بخش دوم و آغاز بخش سوم) «رساله» نامیده شده‌اند.

۲. اعلم (۲۲۱). این عنوان را لقب شهبانوی امیر مبارزالدین محمد (نخستین فرمانروای آل مظفر) انگاشته و در فهرست‌های نسخ خطی نیز معمولاً، بی‌یادکرد منبعی دست اول، وی را مادر «مظفر الدین (یا ابوالمظفر) بایزید» دانسته‌اند.

روایت دارای این افزوده‌ها (از جمله شهید علی ۱۹۹۹، گ ۲ پ، و دیوان هند ۳۴۹۹، گ ۱۵ پ) و نه در دست‌نویس‌های روایت اصلی (برای نمونه: لالا اسماعیل ۶۳۸، گ ۲ پ، و لایدن ۵۵۸، گ ۲ پ) آمده است. حاجی خلیفه (۱۹۷/۱) نیز گویا با مراجعه به دست‌نویسی از روایت دارای افزوده‌های ابن مؤلف، تاریخ تألیف کتاب را ۷۷۰ ق آورده است.

اختیارات دیباچه‌ای کوتاه (لالا اسماعیل، ۱-۲ پ) و دو «مقاله» دارد:

۱. مقاله اول در ادویۀ مفرد و اسامی به لغت هر طایفه و ابدال و اصلاح و منفعت آن: این مقاله از نظر محتوا مابه‌ازای مقالات اول و دوم مفتاح است و مانند آن با مقدمه‌ای نظری (گ ۲ پ سطر ۳-۴ ر سطر ۱)، کمابیش واژه‌به‌واژه برابر با مقدمه بخش نخست مفتاح، آغاز شده و سپس داروها به ترتیب الفبای ابث (معمولاً با رعایت ترتیب حرف دوم اما نه همیشه) یاد شده‌اند؛ با این تفاوت که در اختیارات، بدل و مصلح دارو در پایان همان مدخل (و نه در بخشی جداگانه و با تجدید ترتیب الفبایی) آمده است (گ ۴ ر- پایان؛ این دست‌نویس مرکبات را ندارد).

۲. در مرکبات مستعمل در ۱۶ باب

همچنان که در درآمد بحث یاد شد، فهرست‌نگاران نسخ خطی و شماری از پژوهشگران، اختیارات را تنها با توجه به این که «در شمار» یک مقاله کمتر از مفتاح دارد، مستخرج و خلاصه‌ای از این یک دانسته‌اند اما جدول ۱ نشان از نادرستی این گمان دارد.

جدول ۱. مقایسه شمار تقریبی کلمات بخش‌های مختلف مفتاح الخزائن و اختیارات بدیعی

سایر	مرکبات		مفردات و ابدال*		کل	
۲۲۰۰	۱۶۸۰۰	۱۹/۷٪	۶۶۰۰۰	۷۷/۶٪	۸۵۰۰۰	مفتاح الخزائن
۱۸۰۰	۱۸۴۰۰	۸/۰٪	۲۰۹۸۰۰	۹۱/۲٪	۲۳۰۰۰۰	اختیارات بدیعی
۰/۸۲	۱/۱	-	۳/۱۸	-	۲/۷۱	نسبت اختیارات به مفتاح

* مقاله اول و دوم مفتاح (به ترتیب با ۶۷٪ و ۱۰/۶٪ حجم آن) و مقاله نخست اختیارات

تفصیل تفاوت این دو کتاب در سه بخش یادشده در جدول ۱ چنین است:

۱. بخش مفردات و ابدال (در ادامه خواهد آمد).

۲. بخش مرکبات: این بخش در مفتاح ۱۲ باب و مابه‌ازای آن در اختیارات، البته در روایت اصلی (مثلاً آیاصوفیا ۳۵۵، ۳۵۴۷، و ۳۵۵۱) ۱۶ باب دارد.^۱

ابواب دوازده‌گانه مفتاح بدین قرار است: ۱. مفرحات؛ ۲. معاجین و جوارشانات (در بردارنده فصلی در باره جوارشانات)؛ ۳. اطرینفات؛ ۴. مریبات؛ ۵. اشربه؛ ۶. سفوفات؛ ۷. اقراص؛ ۸. حبوبات؛ ۹. ایارجات؛ ۱۰. ادهان؛ ۱۱. سنونات؛ ۱۲. مراهم

در اختیارات دو بخش باب دوم به دو باب «معاجین» و «جوارشانات» تقسیم شده‌اند. ترتیب باب‌های اقراص و حبوبات با هم و ادهان و سنونات نیز با هم عوض شده است و باب لعوقات (دارای ۶ نسخه مختصر) پس از باب اشربه و باب‌های شیافات (فقط ۳ شیاف و در چند سطر) و تریاقات (در دست‌نویس آیا صوفیا ۳۵۴۷ کمی بیش از دو صفحه) پس از باب ایارجات افزوده شده‌اند. در نتیجه شمار باب‌ها به ۱۶ افزایش یافته است. افزون بر این، در اختیارات برخی نسخه‌های دارویی مفتاح با نسخه‌هایی دیگر جایگزین شده‌اند.

۳. سایر مطالب: مقدمه نظری مقاله نخست اختیارات کمابیش تکرار واژه‌به‌واژه مقدمه نظری مقاله نخست مفتاح است اما از آن‌جا که حاجی زین العطار، شاه یحیی مظفری را بیش از بدیع الجمال ستوده، حجم دیباچه مفتاح نیز اندکی بیش از دیباچه اختیارات است. همچنین بخش ابدال مفتاح، مقدمه نظری بسیار کوتاهی درباره اصول جایگزینی دارد که در اختیارات نیامده است.

۱. به استناد دست‌نویس دیوان هند ۳۴۹۹ (گ ۳۲۸-پ ۳۳۱)، «این مؤلف»، پیش از ابواب روایت اصلی بخش مرکبات، ۳ فصل مقدماتی، «در چیزهایی که مرکب را از دانستن آن ناگزیر بود» (از جمله شناساندن اوزان و مقادیر رایج در داروشناسی) به کتاب افزوده است. اما در دیگر دست‌نویس کهن روایت دارای افزوده‌های ابن مؤلف، یعنی شهیدعلی پاشا ۱۹۹۹ (گ ۳۹۹)، این سه فصل به چشم نمی‌خورد. بعضی دست‌نویس‌ها نیز سه باب «اکحال»، و «ذرورات» و «برودات» در پایان اضافه دارند (مانند آیاصوفیا ۳۵۵۳، گ ۲۲۴۴-۲۲۴۷). و حتی در برخی دست‌نویس‌ها مقاله دوم خود دارای دو «مقاله!» است. که بخش نخست آن افزوده و بخش دوم همان ۱۶ باب اصلی است (مثلاً آیاصوفیا ۳۵۵۲، افزوده‌ها در گ ۲۳۱-پ ۲۳۵). به هر حال تفاوت‌های روایت‌های مختلف اختیارات و منشأ آن‌ها موضوع این جستار نیست.

آمیختگی محتوای مفتاح و اختیارات در دست‌نویس‌ها

نکته مهمی که در انتشار ویراست انتقادی هر دو اثر حاجی زین العطار باید در نظر داشت آن‌که، در بسیاری از دست‌نویس‌ها محتوای این دو کتاب با هم در آمیخته است. این آمیختگی در هر دو بخش مفردات و مرکبات به چشم می‌خورد.

آمیختگی در بخش مرکبات

همچنان‌که پیش‌تر گفته شد، بخش مرکبات اختیارات با افزودن برخی ابواب به مرکبات مفتاح و نیز جابه‌جایی بعضی نسخه‌های دارویی در باب‌های دیگر فراهم آمده است. همین نکته موجب شده است تا برخی کاتبان با تلفیق داروهای ترکیبی بخش مرکبات این دو کتاب، روایتی جدید و مفصل‌تر از هر دو پدید آورند که گاه با عنوان «رسالة سوم مفتاح الخزائن در مرکبات مستعمل» و گاه با عنوان مقاله دوم اختیارات، در شماری از دست‌نویس‌های اختیارات، جانشین مقاله دوم آن شده است.

بیشتر دست‌نویس‌هایی که در کتابخانه‌های جهان به عنوان مفتاح الخزائن معرفی شده‌اند و نیز شماری از دست‌نویس‌های موسوم به اختیارات بدیعی، در واقع دست‌نویس‌هایی مرکب از مقاله نخست اختیارات بدیعی و مقاله مرکبات مفتاح الخزائن‌اند یا مقاله مرکبات آن‌ها به ترتیبی که گفته شد، از ترکیب مرکبات اختیارات بدیعی و مفتاح الخزائن پدید آمده است. کهن‌ترین دست‌نویس موجود از این نوع دست‌نویس لایدن 558 or. (دومین دست‌نویس کهن اختیارات) است که افزوده‌هایی از مفتاح الخزائن در هر دو مقاله مفردات و مرکبات آن دیده می‌شود و در آغاز مقاله مرکبات آن نیز عبارت «این رساله سیم است از مفتاح الخزائن» نشانه‌ای بی‌گفت‌وگو از این آمیختگی به شمار می‌آید. از میان دست‌نویس‌هایی از این نوع، آن دست‌نویس‌هایی که آغاز آن‌ها به مرور زمان افتاده، به مناسبت یاد کرد نام «مفتاح الخزائن» در آغاز مقاله مرکبات، به اشتباه دست‌نویسی از مفتاح الخزائن انگاشته شده‌اند. در حالی که تشخیص مقاله مفردات اختیارات (که در آن ابدال هر دارو در پایان مدخل آمده است) از مقاله مفردات مفتاح (که ابدال در آن نیامده) کاری بسیار آسان است.

از میان این دست‌نویس‌های مختلط که به اشتباه «مفتاح الخزائن» نامیده شده‌اند می‌توان به دست‌نویس ۵۲۶۵ مجلس شورای اسلامی (مشخصات آن: درایتی، ۸۰۱/۳۰) و دست‌نویس ۳۹۱ کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد (مشخصات آن: فاضل، ۱۹۵/۱) اشاره کرد. همچنین بیشتر

مفتاح الخزائن حاجی زین العطار شیرازی.../ ۵۲۹

دست‌نویس‌هایی که به عنوان مقاله مرکبات (=سوم) مفتاح شناسانده شده‌اند با توجه به در بر داشتن «۱۶ باب»، به احتمال بسیار همچون مقاله مرکبات دست‌نویس 558 Or. لایدن از ترکیب مقاله ۱۲ بابی مفتاح الخزائن و ۱۶ بابی اختیارات بدیعی پدید آمده‌اند (از جمله: درایتی، ۸۰۳-۸۰۱/۳۰، نسخ معرفی شده در ردیف‌های ۲، ۶، ۹، ۱۱، ۱۲، ۱۴، ۱۸، ۱۹، ۲۲؛ و البته چند دست‌نویس دیگر که به تأکید همین مأخذ مربوط به اختیارات بدیعی است اما ذیل مفتاح الخزائن یاد شده‌اند). از این میان دو دست‌نویس ۶۱۳ (رساله دوم) و ۱۳۴۷ (رساله نخست) دانشکده الهیات مشهد (فاضل، ۳۷۲/۱، در فنخا با شماره‌های ۴۰۰ و ۲۰۹۱۶) بی‌گمان از همین دسته‌اند.^۱

آمیختگی در بخش مفردات

از مقایسه شمار چشمگیری از دست‌نویس‌های کهن اختیارات (برای مشخصات آن‌ها نک منابع مقاله) می‌توان دریافت که شمار شایان توجهی از مدخل‌هایی که حاجی زین العطار فقط در مفتاح آورده بوده، به تدریج به دست‌نویس‌های اختیارات افزوده شده‌اند. دست‌نویس لایدن ۵۵۸ نه تنها کهن‌ترین دست‌نویس در بردارنده شماری از این افزوده‌ها به شمار می‌رود بلکه روال احتمالی چنین فرایندی را نیز نشان می‌دهد.

در این دست‌نویس ۱۵ مدخل در متن نسخه آمده‌اند که در هیچ یک از سه دست‌نویس کهن دیگر (لالا اسماعیل ۶۳۸، شهید علی ۱۹۹۹ و دیوان هند ۳۴۹۹) نیامده است. از این میان ۱۰ مدخل اذان الحمار، انبوب ملکی، ایقافین، ایرقان، ایرون، ایدمامید، ایرسون، باروق، بطراحیون، بقم (لایدن ۵۵۸، گ ۹، گ ۲۱، گ ۲۳، گ ۲۳، گ ۲۳، گ ۲۳، گ ۲۳، گ ۲۵، گ ۲۷، گ ۳۵، گ ۳۶) واژه‌به‌واژه برگرفته از مفردات مفتاح (گ ۱۱، گ ۲۳، گ ۲۷، گ ۲۷، گ ۲۷، گ ۲۷، گ ۲۷، گ ۲۷، گ ۲۷، گ ۲۷، گ ۲۸، گ ۲۸، گ ۳۴، گ ۳۵) است و دو مدخل بقله یهودیه و بوصیر (لایدن ۵۵۸، گ ۳۶، گ ۴۰) نیز با اندک تفاوتی در مفردات مفتاح (گ ۳۵، گ ۳۸) آمده است. از میان سه مدخل دیگر یعنی بزر النعنع، خرو الذیب و فندق (لایدن ۵۵۸، گ ۳۳، گ ۷۹، گ ۱۹۲)، مدخل نخست گویا از مدخل‌های اختیارات باشد زیرا هم از منهاج (شم ۳۰۳) ترجمه شده و هم سبک نوشتار و محتوای

۱. در واقع دست‌نویس ۶۱۳ که رساله نخست آن مقاله نخست اختیارات بدیعی و رساله دوم آن مقاله سوم مفتاح الخزائن شناسانده شده است (فاضل، ۳۷۲) باید در مجموع روایتی از اختیارات بدیعی مشابه دست‌نویس لایدن انگاشته شود.

آن با اختیارات (و نه مفتاح) سازگار است. دو مدخل بعدی در لایدن ۵۵۸ ارجاعی اند. مدخل دوم در بخش ابدال مفتاح (گ ۱۶۳ر) یاد شده است که البته ربطی به این مدخل ارجاعی ندارد.

جالب توجه آن که در حاشیه همین دست‌نویس با چند خط، ده‌ها مدخل آمده است که برخی از آن‌ها تکرار مدخل‌های متن، اما این بار به روایت مفتاح‌اند (مانند مدخل جلبوب در متن گ ۵۳ر و بار دیگر در حاشیه گ ۵۳پ) و اتفاقاً همین مدخل‌های مکرر نشان می‌دهند که یادداشت‌ها از روی دست‌نویسی از مفتاح و نه اختیارات در حاشیه افزوده شده‌اند. از این گذشته ۶۳ مدخل نامکرر نیز در حاشیه این نسخه آمده است که از این میان ۵۲ مدخل، نخستین آن‌ها «اصابع فرعون» و آخرین آن‌ها «زماره الراعی» (لایدن ۵۵۸، از گ ۱۶ر تا گ ۱۱۹ر)، عیناً برگرفته از مفردات مفتاح (از گ ۱۷ر تا گ ۸۶ر) است. ۸ مدخل با کمی تفاوت در مفتاح آمده‌اند و فقط سه مدخل برقوقی، «حجر آهن» و ذوقو (لایدن ۵۵۸، گ ۲۸ر، گ ۶۳ر، گ ۱۰۱پ) در مفتاح نیامده‌اند که هر سه مورد ناشی از بدخوانی یا اشتباه حاشیه‌نویس/حاشیه‌نویسان است. برقوقی همان مدخل برغوئی (گ ۲۹پ) و حجر آهن نیز همان مدخل حجر المسن (گ ۵۸پ) در مفتاح است و «ذوقو» نیز واژه‌به‌واژه همان مدخل «ذوقو» در خود اختیارات است که به اشتباه در حاشیه صفحات مربوط به حرف «ذ» تکرار شده است.

این حواشی در تصحیح مفتاح که عجزاً فقط ۴ دست‌نویس کامل از آن می‌شناسیم می‌توانند به کار آیند. برای نمونه در ضمن بحث تبارشناسی نسخه‌های مفتاح به موردی اشاره خواهد شد که در آن ضبط حاشیه لایدن ۵۵۸ (گ ۹۵ر: ضمن مدخل دمیا) درست اما ضبط سه نسخه کهن مفتاح نادرست است.

روند اضافه شدن مدخل‌های مفتاح به دست‌نویس‌های اختیارات شاید چنین باشد:

۱. در مرحله نخست، کاتب یا مالک نسخه‌ای از اختیارات چه بر اثر اشتباه گرفتن دست‌نویسی از مفتاح با دست‌نویسی از اختیارات و در نتیجه برای رفع آنچه نقص دست‌نویس خود می‌پنداشته و چه با علم و اطلاع و برای تلفیق دو اثر و تتمیم فایده، شماری از مدخل‌هایی را که خود حاجی زین العطار از یادکرد آن‌ها در اختیارات چشم پوشیده بود در حاشیه نسخه اختیارات خود نوشته است.

مفتاح الخزانن حاجی زین العطار شیرازی.../ ۵۳۱

۲. در مرحله دوم کاتبی دیگر با در دست داشتن این دست‌نویس حاشیه‌نویسی شده، حاشیه را، از جمله حواشی معمول در رفع نقص نسخه انگاشته و آن را در متن درج کرده است.

دست‌نویس آیاصوفیا ۳۵۵۰ نیز از دیگر دست‌نویس‌های به نسبت کهن اختیارات است که در آن مدخل‌هایی پرشمار از مفتاح در متن آمده است؛ از جمله اصابع فرعون (گ ۱۸ب) که در حاشیه لایدن ۵۵۸ آمده است و نیز ۵ مدخل میان انب و انزروت در گ ۲۵ (انبالس، انبالس امافورس، انبالس اغریا، انبالس لوقی و انجیر آدم). یکی از دست‌نویس‌های مفتاح (مغنیسا ۱۸۲۳) نیز مدخل‌هایی افزوده از اختیارات دارد که خواهد آمد.

دست‌نویس‌های مفتاح

با کنار گذاشتن دست‌نویس‌هایی که به اشتباه با عنوان مفتاح الخزانن فهرست شده‌اند و در ضمن بحث از آمیختگی محتوای این دو کتاب به آن‌ها اشاره شد، ۴ دست‌نویس را می‌توان دست‌نویس‌هایی کمابیش کامل از مفتاح به شمار آورد که مشخصات آن‌ها به ترتیب تاریخ کتابت چنین است:

۱. دست‌نویس Marsh 491 کتابخانه بادلیان

این دست‌نویس ۲۲۱ برگ و هر صفحه آن ۱۵ سطر دارد. اته و زاخائو آن را به خط مؤلف انگاشته‌اند. چه زیر انجامه نسخه (که بر اساس آن، نگارش کتاب در ۱۴ ذی‌قعدة ۲۴/۷۶۷ ژوئیه ۱۳۶۶ م به انجام رسیده) عبارت «تصنیف علی بن الحسین بن علی الانصاری المشتهر بحاجی زین العطار اصلح الله حاله» با خطی متفاوت از خط کاتب نسخه و سپس عبارت «و هذا خط المصنف فی منتصف صفر سنه تسع و ستین و سبعمائنه» آمده است (نک تصویر ۶). فهرست‌نگاران همین تاریخ «نیمه صفر ۷۶۹ ق» (۱۳۶۷ م) را که ۱۵ ماه پس از تاریخ نگارش کتاب است، تاریخ کتابت نسخه گزارش کرده‌اند (Sachau and Ethé, 955). در حاشیه گ ۲ پ نیز عبارت «علی بن الحسین الانصاری المشتهر بحاجی زین العطار اصلح الله حاله» به احتمال بسیار با همان خط متفاوت از خط کاتب در مقام تصحیح و تکمیل متن آمده است (تصویر ۷).

به نظر علی صفری آق‌قلعه (در مکاتبه خصوصی با فراهم آورنده این جستار) تذهیب آغاز دست‌نویس (تصویر ۵) کار کارگاهی در شیراز و مربوط به سده ۸ ق است. پس

تاریخ کتابت را می‌توان همان بازه زمانی ذی‌قعدة ۷۶۷ تا صفر ۷۶۹ ق دانست؛ اما اشتباهات نه‌چندان کم‌شمار راه یافته در این نسخه، که به شماری از آن‌ها اشاره خواهد شد، نشان از آن دارد که دست‌نویس به خط مؤلف نیست و حتی اگر یادداشت‌های با خط متفاوت نیز به خط مؤلف انگاشته شود، باز هم نمی‌توان این یادداشت را مهر تأیید حاجی زین‌العطار بر درستی نسخه انگاشت؛ به ویژه با توجه به این که اصلاحات این دست‌نویس، به رغم اشتباهات نه‌چندان کم‌شمار کاتب، انگشت‌شمار و بیشتر آن‌ها نیز بی‌گمان به خط خود کاتب است.

۲. دست‌نویس شماره ۱۸۲۳ کتابخانه مغنسیا ۲۱۶ برگ، ۱۳ سطری، به خط نستعلیق با تاریخ کتابت ۹۲۳ ق (نک تصویر ۸). دارای افزوده‌ها و افتادگی‌های بسیار که در ادامه درباره آن بحث خواهد شد.

۳. دست‌نویس شماره Marsh 454 کتابخانه بادلیان ۹۶ برگ (گ ۸۹-۱۸۴)، ۲۱ سطری، به خط نسخ و بی‌تاریخ (Sachau and Ethé, 1955) که تاریخ کتابت آن نباید زودتر از سده ۱۲ ق باشد (تصویر ۹). دو کراسه ده‌برگی این دست‌نویس که در وضعیت فعلی برگ‌های ۱۵۹-۱۷۸ به شمار می‌آیند (دربردارنده چند کلمه آخر مدخل اکشوث تا چند کلمه نخست مدخل خبث الفضه) باید به جای درست خود - میان برگ‌هایی که در برگ‌شمار کنونی ۹۸ و ۹۹ به شمار می‌آیند - بازگردند تا ترتیب کراسه‌ها به حالت اصلی باز گردد. در جستار حاضر در ارجاع به این دست‌نویس، برگ‌شمار اصلاح شده (و نه برگ‌شمار روی نسخه) یاد شده است.

۴. دست‌نویس شماره د-۱۰ کتابخانه دانشگاه بوعلی همدان برخلاف گزارش فنخا (درایتی، ۸۰۱/۳۰)، گویا این دست‌نویس نه در ۸۷۰ ق که در سده ۱۳ ق کتابت شده است (زارعی مهرورز، ۲۹۱). این دست‌نویس دست‌یاب نشد و تصویر نمونه آن (همان، ۶۲۰) نیز مربوط به اثری دیگر بود و امکان داوری در این موضوع فراهم نگردید.

تبارشناسی دست‌نویس‌های مفتاح

شواهدی که خواهد آمد از مقایسه ضبط همه مدخل‌های ۳ دست‌نویس کهن مفتاح با یکدیگر و نیز با ضبط مداخل مشابه در ۴ دست‌نویس کهن اختیارات بدیعی فراهم آمده است. در بسیاری موارد، محتوای مداخل مفتاح نیز با هم مقایسه شده‌اند.

اشکالات مشترک

هنگام برشمردن اشکالات مشترک دست‌نویس‌ها باید در نظر داشت که شماری از ضبط‌های به ظاهر نادرست، نه اشتباه کاتبان که حاصل دلبستگی حاجی زین العطار به یادکرد گونه‌ها و املاهای مختلف و صورت‌های محرف یک نام‌دارو است مانند:

۱. طین ساموس (گ ۱۱۲ پ | ۱۳۸ ر | ۱۲۶ پ): «طین سامس گویند و کوب بیاموس». گرچه پیداست که بیاموس تصحیف ساموس است اما در اختیارات نیز به استناد ۴ دست‌نویس کهن آن «بیاموس» آمده و پیداست که حاجی زین العطار خود این صورت محرف را پذیرفته و یاد کرده است.

۲. رهجعار (گ ۸۳ ر | ۱۲۶ ر | ۹۲ ر): «حرفقان نیز گویند و تراب الهالک خوانند و آن شک است و گفته شود و رهشعار نیز هم گویند». گونه اصلی این نام «رهج الفار» است و در آغاز چنین می‌نماید که این ضبط از اشتباهات مشترک سه دست‌نویس باشد به‌ویژه از آن روی که در اختیارات نیز به صورت «رهج الفار» و نه «رهجعار» مدخل شده است. اما یادکرد «رهشعار» در شرح این مدخل در شمار نام‌های دیگر آن می‌تواند نشانه مقبول بودن گونه «رهجعار» نزد حاجی زین العطار باشد. ذیل حرفقان (گ ۶۰ پ | ۱۱۶ پ) نیز به هر دو ضبط «رهجعار» و «رهشعار» اشاره شده است.

همچنین مواردی را نیز می‌توان یافت که به‌نظر، حاجی زین العطار چیزی را در یادداشت خود به تصحیف ضبط کرده یا نتوانسته است یادداشت خود را به‌درستی بخواند. برای نمونه ذیل اسفاناخ (گ ۱۵۵ ر | ۱۵۶ پ | ۳۴ پ) آمده است: «بدل آن کدو است و مصلح آن آبکامه و فلفل و دارچینی». با مقایسه این مدخل با منبع آن یعنی منهاج (شم ۴۹: بدله دقیق الشعیر) می‌توان دریافت که «کدو» تصحیف «آردا [جو]» است. چنین می‌نماید که وی هنگام نگارش اختیارات با تردید در درستی این بدل، آن را حذف و چنین آورده است: «مصلح وی مری (=آبکامه) و فلفل و دارصینی بود»

با کنار گذاشتن اشکالات مشترکی از این دست، همچنان شمار شایان توجهی اشکال در هر سه دست‌نویس و گاه دو دست‌نویس بادلیان به چشم می‌خورد. شماری از اشکالات مشترک در ضبط مداخل (و در بعضی موارد: شرح مدخل‌ها) چنین است:

۱. یعنی مد بالای «ا» به سرکش، ر به د و د به و تبدیل شده است.

۱. حلاق الشعر (گ ۶۲ | ر ۱۱۷ | پ ۶۷) به صورت «طلاق الشعر» در حالی که از مداخل حرف «ح» است! البته دست‌نویس مغنیسا درست آورده است.
۲. خبز مشایخ (گ ۶۶ | ر ۱۱۹ | پ ۷۲) به صورت خبز مانح/خبز مانح/خبز مانج.
۳. رقاقس (گ ۸۲ | ر ۱۲۵ | پ ۹۱: ندارد) به صورت رقاص
۴. طرستوج (گ ۱۱۰ | ر ۱۳۷ | پ ۱۲۴) به صورت طرشیوح
۵. فلفل الخواص (گ ۱۲۴ | ر ۱۴۳ | پ ۱۳۹) به صورت فلفل الالخواص (با الف و لام مکرر در آغاز!)
۶. عصارة السوس (گ ۱۷۰ | ر ۱۶۲ | پ ۱۹۳) به صورت عصارة السوسن؛ نیز ذیل عروق دارهرم/دارهوم (گ ۱۱۵ | ر ۱۳۹ | پ ۱۲۹) و مثک (گ ۱۴۲ | ر ۱۵۱ | پ ۱۶۰: ندارد) نیز به جای «سوس»، به اشتباه سوسن آمده است.
۷. جمار النهر (گ ۴۸ | ر ۱۱۱ | پ ۵۱): «جاب النهر است و گفته شد». در هر سه نسخه جار النهر (گ ۴۵ | ر ۱۰۹ | پ ۴۸) مدخل شده و ذیل سلق الماء (گ ۹۵ | ر ۱۳۱ | پ ۱۰۶) نیز همین ضبط آمده و درست هم همین است.
۸. سطرونیون (گ ۹۱ | ر ۱۲۹ | پ ۱۰۲): «... گفته شد در آذریو صفت آن» در حالی که در هر سه نسخه، مدخل به درستی اذریو (گ ۱۰ | پ ۹۳ | پ ۱۰) آمده است.
۹. ضب (گ ۱۶۹ | ر ۱۶۲ | پ ۱۹۲): «قوت آن نزدیک است به حردون و ورک در خواص». که بی‌گمان «ورل» درست است.
۱۰. دمیا (گ ۷۶ | ر ۱۲۳ | پ ۸۴) در هر سه دست‌نویس ذیل این مدخل چنین آمده است: «در مفردات جالینوس رمیا خوانند و چنین گوید سرطان بحری است». همین مدخل در حاشیه اختیارات لایدن ۵۵۸ (گ ۹۵) به وضوح این گونه خوانده می‌شود: «... و حنین گوید که...». این مطلب برگرفته از مدخل دمیا در جامع (۹۷/۲)، شم ۸۸۵) است: «وفی بعض النسخ من مفردات جالینوس الرمیا بالراء. وقال حنین: هو حیوان اسمه السرطان البحری». پس ضبط درست همان است که در حاشیه لایدن ۵۵۸ آمده و چون دست کم یک ضبط صحیح از مفتاح در دست داریم دیگر نمی‌توان این اشتباه را به دست‌نویس اصل مفتاح (که به دست ما نرسیده است) نسبت داد.

مفتاح الخزانن حاجی زین العطار شیرازی.../۵۳۵

شواهد یاد شده می‌تواند نشانه آن باشد که یا تبار دو دست‌نویس بادلیان ۴۵۴ و مغنیسا به دست‌نویس بادلیان ۴۹۱ می‌رسد یا تبار هر سه به دست‌نویسی جز دست‌نویس اصل مؤلف می‌رسد که این اشتباهات را در خود داشته است. البته احتمال رخداد حالت دوم با توجه به فاصله اندک، بلکه ناچیز، میان کتابت بادلیان ۴۹۱ و نسخه اصل مؤلف، کمتر از حالت نخست به نظر می‌رسد.

کاستی‌های مشترک

به یادکرد یک نکته مهم بسنده می‌شود. در هر دو دست‌نویس بادلیان اما نه در دست‌نویس مغنیسا، جای عنوان مدخل سدر (گ ۹۰ | ۱۲۹ | ۱۰۰ پ) خالی مانده است. در این جا نیز می‌توان فرض تبار مشترک یا رسیدن تبار بادلیان ۴۵۴ به بادلیان ۴۹۱ را در نظر گرفت.

اشکالات ناشی از خوانش نادرست بادلیان ۴۹۱

شواهد یاد شده در جدول ۲ به گونه‌ای است که می‌توان گفت کاتب بادلیان ۴۵۴ به دلیل خوانش نادرست بادلیان ۴۹۱ (یا به واسطه نسخه‌ای که کاتب آن این اشتباه را مرتکب شده باشد) به اشتباه افتاده و مدخل را نادرست ضبط کرده است.

در مدخل امسوح، ضمه روی س سه نقطه انگاشته شده است. در سه مدخل کوساد، مغرود و اشنان الدواد نیز د شبیه به ه نوشته شده است. در مورد اشنان الداود ضمه بالای «و» و «د» در مجموع «ة» خوانده شده است. در مدخل ملح سبجی زائده‌ای در آغاز «س»، «م» تصور شده است. در مدخل «جمسفرم» دنباله م روی خط‌کشی حاشیه نسخه رفته و با بی‌دقتی «ه» خوانده می‌شود. واژه کابلے که در آن ادامه ی (ے) به ل چسبیده است، «کلنتا» خوانده شده است در حالی که این واژه در همین مدخل چون این بار دنباله ے به ل نچسبیده به درستی کابلی خوانده شده است. واژه مندلی در دست‌نویس مغنیسا ۱۸۲۳ نیز به صورت مندی آمده است.

جدول ۲. ضبط نادرست مداخل در بادلیان ۴۵۴ به دلیل خوانش نادرست بادلیان ۴۹۱

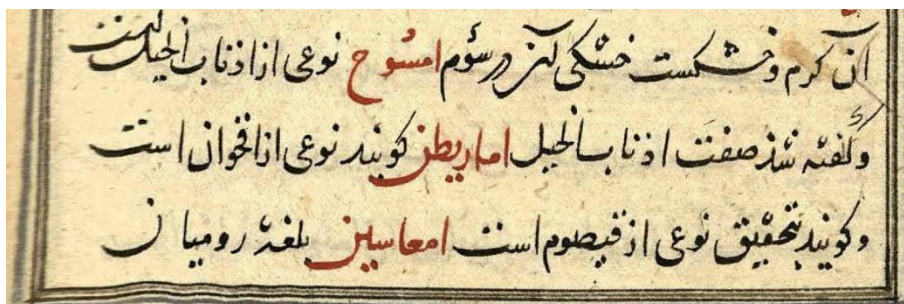
ضبط درست	بادلیان ۴۵۴	بادلیان ۴۹۱
امسوخ (گ ۲۲ پ ۹۹ پ)	امشوح	
برنج کابلی (گ ۲۹ ر ۱۰۲ پ)	برنج کلنتا	
جوز المرح/المزج (گ ۵۰ ر ۱۱۱ پ)	جوز المغ	
کسیلا (گ ۱۳۴ ر ۱۴۷ ر)	کیلا	
کوشاد (گ ۱۳۶ ر ۱۴۸ ر)	کوساه	
مغرود (گ ۱۴۶ ر ۱۵۲ پ)	مغدوه	
اشنان الداود (گ ۱۶ ر ۹۶ پ)	اشنان الداوة	
ملح سبجی (گ ۱۴۶ پ ۱۵۲ پ)	ملح مسیحی	
مندلی (گ ۱۴۷ ر ۱۵۳ ر ۱۶۵ ر)	مندى	
جمسفرم (گ ۱۶۱ پ ۱۵۸ پ)	جمسفره	

جا انداختن عبارت

در نمونه‌های زیر دقیقاً به اندازه یک سطر از بادلیان ۴۹۱ در بادلیان ۴۵۴ افتاده است و در نتیجه می‌توان گفت که بادلیان ۴۹۱ دست‌نویس مادر بادلیان ۴۵۴ بوده است.

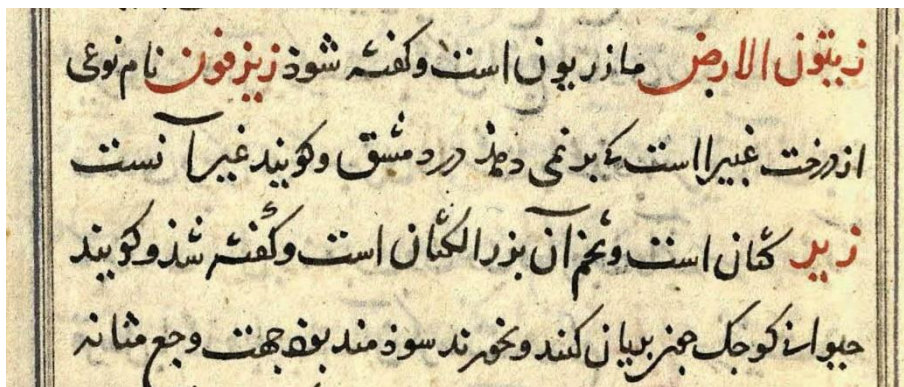
مفتاح الخزائن حاجی زین العطار شیرازی... / ۵۳۷

۱. بادلیان ۴۹۱، گ ۲۲ پ (تصویر ۱): در بادلیان ۴۵۴ (گ ۹۹ پ) ادامه «نوعی از» از سطر زیرین پی گرفته شده و در نتیجه عبارت «نوعی از اذناب الخیل است و گفته شد صفت اذناب الخیل. اماریطن: گویند» یعنی تمام توضیح امسوح و عنوان اماریطن و نخستین کلمه از شرح آن افتاده است.

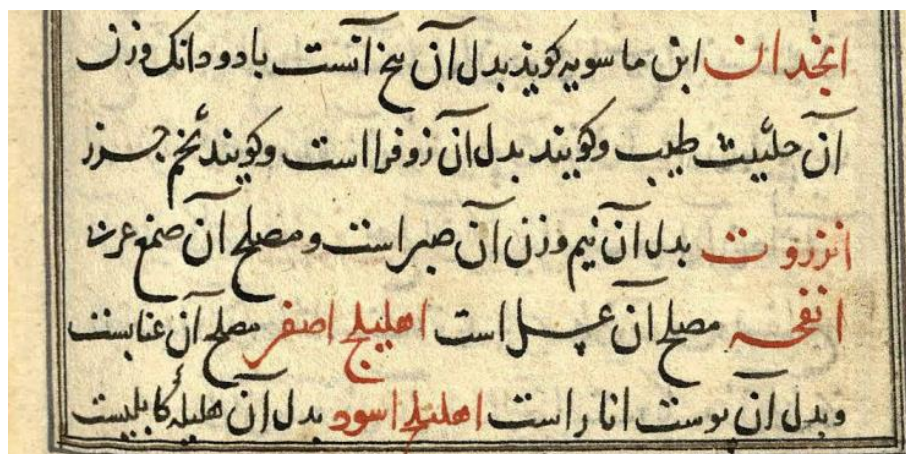
تصویر ۱. دست نویس Marsh 491 کتابخانه بادلیان - گ ۲۲ پ

۲. بادلیان ۴۹۱، گ ۸۸ ر (تصویر ۲): در بادلیان ۴۵۴ (گ ۱۲۸ ر) عبارت «از درخت غیرا است» از سطر زیرین پی گرفته شده و در نتیجه عبارت «که بر نمی دهد در دمشق و گویند غیر آن است. زیر: کتان است» افتاده است.

تصویر ۲. دست نویس Marsh 491 کتابخانه بادلیان - گ ۸۸ ر

۳. بادلیان ۴۹۱، گ ۱۵۶ پ (تصویر ۳): در بادلیان ۴۵۴ (گ ۱۵۷ ر) عبارت «زوفرا است» از سطر زیرین پی گرفته شده و در نتیجه عبارت «و گویند تخم جزر. انزروت: بدل آن نیم وزن آن صبر است» افتاده است.

تصویر ۳. دست‌نویس Marsh 491 کتابخانه بادلیان - گ ۱۵۶ پ

افزوده‌ها و افتادگی‌های دست‌نویس مغنسیا ۱۸۲۳

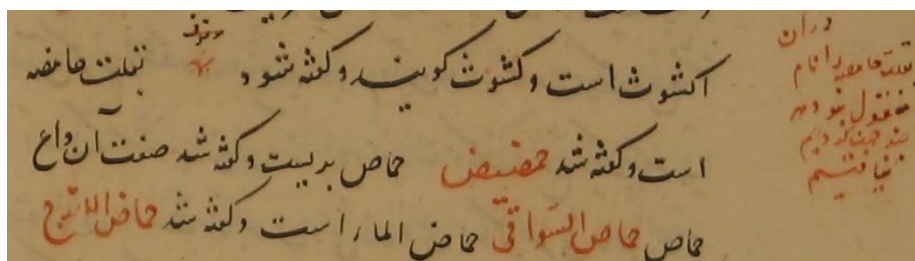
از میان مدخل‌های دست‌نویس مغنسیا ۱۸۲۳، ۵۸ مدخل در بادلیان ۴۹۱ نیامده است که گویا هیچ‌یک، از مداخل مفتاح نبوده‌اند و از اختیارات بدان افزوده شده‌اند. بدین صورت که مداخل کوتاه اختیارات عیناً آمده‌اند اما از مدخل‌های مفصل‌تر تنها چند جمله نخست (معمولاً تا جایی که نوبت به یادکرد طبیعت دارو می‌رسد) افزوده شده‌اند. برای نمونه می‌توان به ۴ مدخل بزر الورد، بزر الريحان، بزر الشبث و بزر الکرنب (مغنسیا ۱۸۲۳، گ ۳۲ پ) اشاره کرد که به همین ترتیب در اختیارات آمده‌اند.

افتادگی‌های این دست‌نویس بسیار است. ۹۵ مدخل بخش مفردات و دو مدخل در بخش ابدال به طور کامل افتاده‌اند. در ۱۶ موضع بخش مفردات و یک موضع بخش ابدال نیز نیمه دوم یک مدخل و نیمه نخست مدخل بعدی افتاده و در مجموع ۲+۳۲ مدخل ناقص است.

یادداشت «در آن بقلت حامضه را نام منقول نبود هر چند جهد کردیم نیافتیم» در حاشیه گ ۶۸ پ این دست‌نویس (تصویر ۴) را می‌توان نشانه آن گرفت که کاتب برای رفع کاستی‌های دست‌نویس مبنای کار خود تلاش بسیار کرده است. اما آنچه وی در پی آن بوده همان واژه «حمضیض» است که به اشتباه، عنوان مدخل بعدی انگاشته شده است. یعنی در جای خالی باید حمضیض و البته در جای کنونی حمضیض باید «حماض البقر» بیاید. اما اگر افزوده‌هایی که یاد شد کار کاتب همین دست‌نویس بود می‌توانست این اشکال را نیز رفع کند. پس حالت محتمل‌تر آن است که کاتب مغنسیا ۱۸۲۳،

مفتاح الخزائن حاجی زین العطار شیرازی.../ ۵۳۹

دست‌نویسی با افتادگی‌های بسیار در دست داشته که در حاشیه آن شماری از این افتادگی‌ها برطرف و مداخلی نیز از اختیارات بدان افزوده شده بوده است (یا حتی همین دست‌نویس حاشیه‌نویسی شده نیز با یک یا چند واسطه به دست او رسیده بوده است). البته این دست‌نویس حاشیه‌نویسی شده نیز مطابق شواهدی که یاد شد به دست‌نویس بادلیان ۴۹۱ نسب می‌برده یا با آن از یک تبار بوده است.

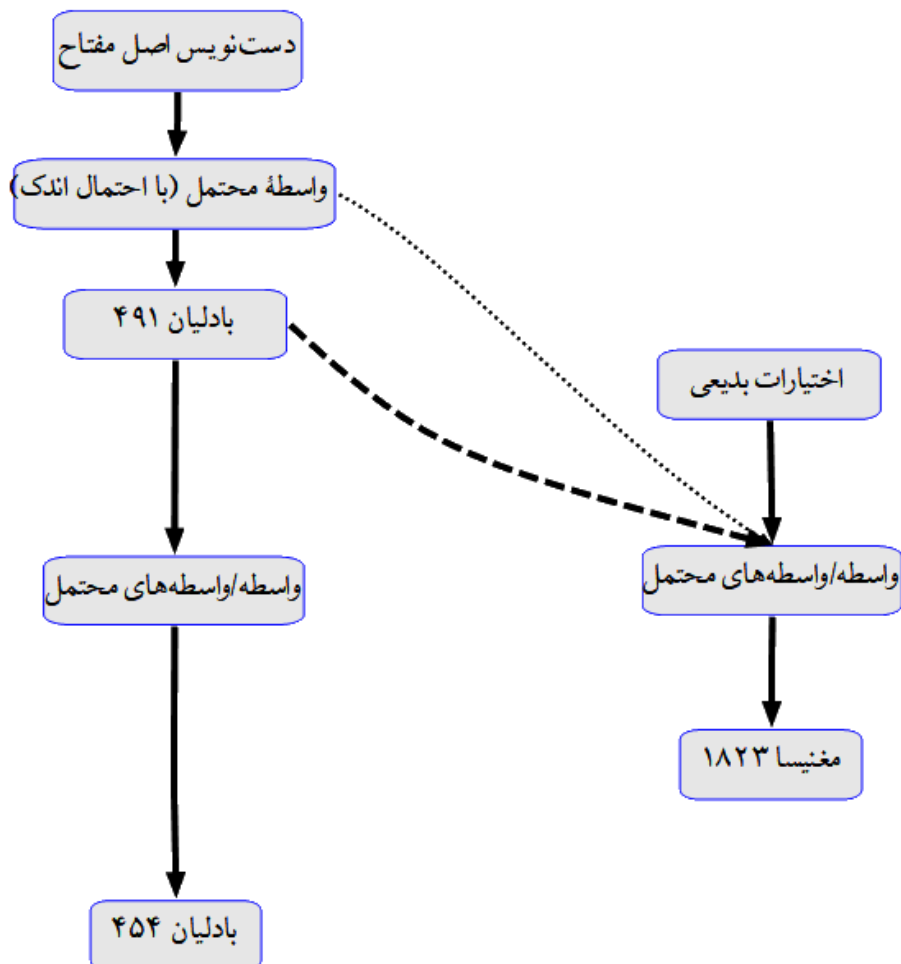

تصویر ۴. دست‌نویس مغنيسا ۱۸۲۳ گ ۶۸ پ

تبارنامه دست‌نویس‌ها

بر پایه آنچه گفته شد می‌توان گفت:

۱. دست‌نویس بادلیان ۴۵۴ مستقیم یا با واسطه از روی بادلیان ۴۹۱ کتابت شده است. اما این واسطه نمی‌تواند مغنيسا ۱۸۲۳ باشد. زیرا افتادگی‌ها و افزوده‌های مغنيسا در بادلیان ۴۵۴ دیده نمی‌شود.
 ۲. دست‌نویس مغنيسا دست کم با یک واسطه از روی بادلیان ۴۹۱ کتابت شده است یا آن دست‌نویس واسطه و بادلیان ۴۹۱ هر دو، با واسطه‌ای دربردارنده اشتباهات مشترک، به دست‌نویس اصل مؤلف نسب می‌برند. اما با توجه به فاصله ناچیز میان کتابت بادلیان ۴۹۱ و تاریخ تألیف مفتاح، احتمال وجود واسطه‌ای میان آن و دست‌نویس مؤلف بسیار کم است.
 ۳. دست‌نویس مبنای کار مغنيسا ۱۸۲۳ دارای حواشی پرشمار برگرفته از اختیارات بوده است.
- بر این اساس، محتمل‌ترین حالت ارتباط میان دست‌نویس‌های مفتاح و نیز تأثیر اختیارات بر آن را به ترتیب نشان داده شده در نمودار ۱ در نظر می‌توان گرفت.

نمودار ۱. تبارنامه دست‌نویس‌های مفتاح الخزائن (خط‌چین نازک‌تر = احتمال ضعیف‌تر)

ساختار نامناسب و نامتوازن مفتاح

از جدول ۱ می‌توان به ساختار نامتوازن مفتاح و اختیارات نیز پی برد؛ چه حجم بخش مرکبات هر دو کتاب، نه تنها به نسبت بخش داروشناسی همان آثار، که در مقایسه با بخش مرکبات آثار دیگر نیز بسیار اندک است، چندان که در عمل چندان به کار پزشکان و داروسازان نمی‌آمده است. همین کاستی آشکار موجب شد که بسیاری از کاتبان از استنساخ بخش مرکبات اختیارات چشم پوشند یا چیزهایی به آن بیفزایند (در بخش پیشین به مواردی اشاره شد). حتی برخی چون جلال الدین بن امین طبیب کازرونی مقاله

مفتاح الخزانن حاجی زین العطار شیرازی.../ ۵۴۱

دوم اختیارات را با افزودن مرکبات مستعملی که حاجی زین العطار نیآورده بود (دست‌نویس ۳۲۱۷ مجلس شورای اسلامی)، عملاً به قراباذینی مفصل تبدیل کرده‌اند.

در مورد مفتاح، افزون بر این عدم توازن، ساختار دوپاره بخش داروشناسی نیز چندان مناسب نیست. بسیاری از داروشناسان، به سبب اهمیت مبحث جایگزینی (ابدال) داروها، آثاری مستقل در این باره نوشته‌اند اما داروشناسانی که اثر کامل در داروشناسی نوشته‌اند (از بخش داروشناسی القانون ابن سینا گرفته تا منهاج و جامع و حتی آثار فارسی چون الابنیه عن حقائق الادویه ابومنصور موفق هروی) عموماً بدل دارو را نیز ذیل همان یاد کرده‌اند. البته شمار اندکی از پزشکان نیز هنگام نوشتن کتابی در داروشناسی، ابدال را در بخشی جداگانه آورده‌اند که از آن جمله می‌توان به حبیش تفلیسی اشاره کرد که جلد دوم کفایة الطب او را می‌توان یک اثر مستقل در داروشناسی به شمار آورد که در آن مبحث ابدال داروها به صورت جداگانه و به عنوان پیوستی بسیار مختصر آمده است (تفلیسی، ۳۶۱-۳۶۴).

نکته دیگر درباره این بخش از مفتاح آن که، در آثار داروشناسی، «مصلح» هر دارو عموماً در کنار مضرت آن یاد می‌شود و نه به‌تنهایی. در واقع در بسیاری از موارد مصلح هر دارو بسته به مضرت آن به هر عضو بدن می‌تواند متفاوت باشد. این نکته‌ای است که خود حاجی زین العطار نیز در اختیارات رعایت کرده است. برای مثال در بخش ابدال مفتاح ذیل بزر الریحان (گ ۱۵۸ پ) آمده است: «بدل آن گویند تخم مرو است و مصلح آن مرزنجوش» اما در اختیارات ذیل همین مدخل چنین آمده است: «گویند مضر بود به‌گرده و مصلح آن مرزنجوش است و بدل آن تخم مرو»

ساختار دوپاره مشکلات دیگری نیز پیش آورده است که مهم‌ترین آن‌ها ناهماهنگی میان ضبط مداخل دو بخش است.

شماری از این تفاوت‌ها ناشی از آن است که در بخش ابدال، بهترین نوع آن دارو مدخل شده و هنگام یادکرد بدل نیز نوع پست‌تر به جای نوع بهتر پیشنهاد شده است؛ مانند عناب جرجانی (گ ۱۷۰ پ: بدل آن یک وزن و نیم غیر جرجانی است) و مغاث بغدادی (گ ۱۷۶ ر: بدل آن دو وزن آن مغاث شوشتری و گویند بدل آن در طلاق است) در حالی که در بخش مفردات، عناب (گ ۱۱۷ ر) و مغاث (گ ۱۴۵ پ) مدخل شده‌اند. در مداخل مشابه در اختیارات به این جابه‌جایی میان نوع بهتر و پست توجه

نشده است در نتیجه مدخل عناب اختیارات بدل ندارد و در مدخل مغاث نیز فقط به عبارت «در ضمادات بدل وی قلت کنند» اشاره شده است.

در شماری دیگر از موارد، دارو با نامی دیگر در بخش ابدال آمده است مانند عصاره السوس (گ ۱۷۰) که همان عصاره المثک (گ ۱۱۵ پ) در بخش مفردات است یا جوز بوا (گ ۱۶۱) = جوز الطیب (گ ۵۰ پ). یا گونه دیگر مدخل یاد شده در مفردات، در بخش ابدال مدخل شده است مانند: سوار السند (گ ۱۶۸) = سوار الهند (گ ۹۹).

همچنین معیار حاجی زین العطار برای انتخاب مدخل‌های بخش ابدال چندان روشن نیست. اصطلاح تخصصی رایج برای معرفی بدل، همین واژه بدل و کلمات هم‌ریشه با آن است و گاه از عبارت‌هایی مانند «يقوم مقامه» و «قائم مقام آن...» نیز استفاده می‌شود. حاجی زین العطار در بسیاری موارد تعبیراتی چون «شبيه است به...»، «قوت آن نزدیک است به...» یا «فعلش نزدیک است به فعل...» را نیز دلیل بر یادکرد یک دارو به عنوان بدل داروی دیگر گرفته است. برای نمونه اصابع هرمس (گ ۱۵۶)، اصل الجاوشیر (گ ۱۵۶)، اطماط و اطموط (گ ۱۵۶)، اهلیج کابلی (گ ۱۵۷)، بدم (گ ۱۵۷)، بزر الرازیانج (گ ۱۵۷ پ)، خرامقان (گ ۱۶۳)، خیر بوا (گ ۱۶۳ پ) و دستنبو (گ ۱۶۴) را از منهاج، شم ۱۱۵، ۱۱۸، ۱۲۶، ۲۰۷، ۲۳۶، ۲۵۵، ۸۰۲، ۸۵۵، ۸۸۷) در بخش ابدال یاد کرده است اما همین عبارات را در مدخل‌های زیر به منزله یادکرد بدل ندانسته و در بخش ابدال نیاورده است:

۱. زیتون الحبش و زیتون الکلبه (گ ۸۷ پ): روغن آن مانند روغن گل است در بیشتر حال‌ها

۲. اسرنج (گ ۱۳ پ): قوت آن نزدیک است به شاذنه بلکه به قوت تراز اوست.

۳. شکاعی (گ ۱۰۲ پ): مانند باذآورد است نبات آن در قوت.

۴. فوفل (گ ۱۲۳ ر): قوت آن نزدیک است به صندل

ارجاع، انواع و اهداف آن

ارجاعات درون‌متنی پرشمار (از مدخلی به مدخل دیگر) و یاد کرد نام‌های مختلف یک دارو، یکی از ویژگی‌های آشکار مفتاح و نیز اختیارات است. از میان ۲۳۲۰ مدخل

مفتاح الخزائن حاجی زین العطار شیرازی.../۵۴۳

بخش مفردات مفتاح، ۸۳۵ مدخل فقط دربردارنده ارجاع است. ۹۰ مدخل فقط دربردارنده نام‌های مختلف یک دارو است: از جمله ۱۷ نام ذیل شوکران (گ ۱۰۵) یا صبر (گ ۱۰۷)؛ و ۲۵۸ مدخل نیز فقط دربردارنده ارجاع یا نام‌های دیگر دارو است.

این گرایش نه تنها در باره نام داروها به زبان‌های مختلف (عربی، فارسی، ترکی، یونانی، ...)، یا نام‌های محلی و گویشی (شیرازی، اصفهانی، خراسانی، تبریزی، ...) که حتی در ضبط گونه‌ها/املاهای مختلف نام داروها (حتی گونه‌هایی که آشکارا تصحیف‌اند) به چشم می‌خورد. از جمله: «طبیخ (گ ۱۱۰) بطیخ است»؛ «عظایه (گ ۱۱۶) عضایه است و گفته شد»؛ «عنزروت (گ ۱۱۷) انزروت است و گفته شد».

در این میان طبیعی است که بسیاری از نام‌ها مکرر خواهند شد. برای نمونه نام‌های پرشمار پرسپاوشان (گ ۳۰) ذیل هر یک از دیگر نام‌های مدخل شده آن، به‌ویژه ذیل شعر الجن (گ ۱۰۳) و شعر الغول (گ ۱۰۳) تکرار شده است در حالی که این دو مدخل فقط یک سطر با هم فاصله دارند.

ارجاعات کور

همچنان که در ادامه خواهد آمد، مفتاح و اختیارات سخت از دو منبع اصلی حاجی زین العطار، یعنی منهاج و جامع تأثیر گرفته‌اند. وی حتی در ارجاعات درون‌متنی نیز بیشتر از منهاج و گاه از جامع پیروی کرده است. در موارد بسیار، این ارجاعات نادقیق (خواهد آمد) یا کور است (یعنی نامی که در عبارت ارجاع آمده در مفتاح یا اختیارات مدخل نشده است)؛ زیرا گرچه بسیاری از مداخل منهاج و جامع در مفتاح و اختیارات مدخل شده‌اند اما از یادکرد شمار چشمگیری از این مداخل نیز چشم‌پوشی شده است در حالی که ارجاع به آن‌ها (که در متن منهاج یا جامع درون‌متنی به شمار می‌آید) در متن مفتاح یا اختیارات آمده است بی‌آنکه مرجع آن‌ها مدخل شده باشد. همچنین از آنجا که مداخل مفتاح و اختیارات، چنان که می‌نماید، از مجموعه‌ای بزرگ‌تر، یعنی یادداشت‌های حاجی زین العطار از منابعش، گزینش شده‌اند و در این گزینش نیز دقت و تأمل کافی به کار نرفته است؛ برخی از ارجاعات مفتاح فقط در اختیارات مدخل شده‌اند یا بالعکس (که البته شمارشان کمتر است).

جدول ۳. ارجاعات درون‌متنی نادرست مفتاح الخزائن به نام‌های دیگر یک مدخل اما قابل اصلاح با اطلاعات مفتاح

مدخل مقصود	عبارت ارجاع	مدخل
حجر الروشنايي	حجر النور	ارشد
السا	اموس	آنبوس
حجر الروشنايي	حجر النور	بوريطش
بقلة الحمقا	بقله لينه	زريرا
ثوم الحيه	ثوم برى	سقورديون
قثا	خيارزه	شعارير
ثمرة الكبر	ثمرة اللصف يا قثاء الكبر	شفلج
تمر هندي	حُمُر	صبار (صبارا)
شجرة الطحال	شوكة الطحال	صريمة الجدى
بقلة الحمقا	بقلة الزهرا	فرفخ
اصل السوس	بيخ سوسن (بخوانيد سوس)	عروق دارهوم/دارهرم
ذوخمسة اوراق	ذوخمسة اصابع	فنجنكشت
دود القرمز	دود الصباغين	قرمز

گذشته از آنچه در جدول ۳ آمد برخی ارجاع‌ها نسبت به مدخلی که مد نظر بوده است یک صفت کم یا بیش دارند (در نمونه‌ها ترتیب «عبارت ارجاع» | «مدخل مورد نظر» رعایت شده است). مانند ارجاع «اشنان الداود» به «زوفا» | «زوفا یابس»، ارجاع «بج» به «ساذج هندی» | «ساذج».

در مواردی شایان توجه، از میان عبارت ارجاع و مدخل مورد نظر، گاه صفت یکی از این دو (معمولاً عبارت ارجاع) فارسی و دیگری (معمولاً مدخل مورد نظر) عربی است مانند ارجاع «عتم» (نسخه‌ها: عیم) به «زیتون کوهی» | «زیتون جبلی» (۱۱۳) یا ارجاع فرصاد به «توث شیرین» | «توث حلو» (۴۲ پ). که در این موارد علت می‌تواند ناشی از گزینش مدخل‌ها از منابع عربی (به‌ویژه منهاج و جامع) باشد در حالی که خود حاجی زین العطار بنا بر عادت صفت‌های فارسی را به کار می‌برده است.

در مواردی پرشمارتر، عبارت ارجاع و مدخل مورد نظر «گونه دیگر» یا «املای دیگر» یک‌دیگرند مانند ارجاع جراسیا به قراسیا | قراسیا (۴۶، ۱۲۵)، ارجاع خاتم‌الملک به سیاه‌داوران | ساداوران (۶۴، ۸۷پ)، ارجاع «خرنوب هندی» به خیارچنبر | خیارشنبر (۶۶، ۷۰پ)، ارجاع «قاتل ابیه» به بدکشان | بداسقان (۱۲۳پ)، یا ارجاع کمالیون به خمالیون | خامالیون که این نیز می‌تواند دلیلی مشابه دلیل پیش‌تر گفته شده داشته باشد.

رویکرد و شیوه کار حاجی زین العطار در نگارش مفتاح

یک اثر استاندارد داروشناسی دوره اسلامی اثری با ساختار دانشنامه‌ای و به ترتیب الفبایی حرف نخست (معمولاً ابث و به ندرت ابجد) و گاه حرف دوم و سوم ... است که در آن به هر دارو یک مدخل اختصاص یافته است. در هر مدخل نیز به طور معمول این اطلاعات عرضه می‌شود: چیستی دارو (دربردارنده اطلاعاتی که می‌تواند در شناسایی دارو کمک کند)، انواع مختلف آن و ویژگی‌های هر یک (گاه همراه با رده‌بندی این انواع بر اساس کیفیت و میزان تأثیر)، ویژگی‌های بهترین جنس از هر نوع (رنگ، بو، مزه و ...) و گاه روش‌های شناخت داروی قلبی، طبع/مزاج دارو و قوه ثانویه، کاربردها و سودمندی‌ها (در آثار مفصل‌تر این بخش می‌تواند بر اساس سودمندی برای اعضای مختلف بدن تقسیم شود)، چگونگی به‌کارگیری و شکل مصرف آن، مقدار مصرف، زیان آن، روش مقابله با عوارض آن (اصلاح)، بدل یا جایگزین. از نمونه‌های مقبول و ساختارمند چنین آثاری می‌توان به بخش داروشناسی القانون ابن سینا اشاره کرد که همراه با برخی مباحث نظری در مجموع کتاب دوم القانون را تشکیل می‌دهد.^۱ با توجه به گستردگی سرزمین‌های اسلامی نام‌های مختلف یک دارو در نواحی مختلف نیز اهمیتی ویژه داشت. نگاهی به میزان توجه حاجی زین العطار به این مباحث در نگارش مفتاح (نک جدول ۴)، نشان از آن دارد که این کتاب را نمی‌توان یکی از آثار برخوردار از ویژگی‌های یاد شده به شمار آورد.

همچنان که از جدول ۴ پیداست؛ ماهیت دارو که برای مخاطب کتابی در داروشناسی بیش از هر چیز اهمیت دارد (چون بدون شناخت دارو کاربرد آن ممکن نیست) در مرتبه چهارم توجه است و البته در همین موارد به نسبت کم‌شمار نیز توضیحات حاجی

۱. بخش الفبایی معرفی داروها که به ترتیب ابجد مرتب شده، قسم دوم از جمله دوم از کتاب دوم القانون است. این سینا به تفصیل در باره ساختار هر مدخل این بخش توضیح داده است (۲۳۹/۱-۲۴۲)

زین العطار غالباً چنان نیست که مخاطب را در شناخت دارو یاری دهد. توجه کمابیش ناچیز او به کاربرد دارو نیز مایه شگفتی است. همچنین پیداست که او بسیار به ندرت از منابع خود انتقاد کرده و کمتر کوشیده است در مواضع اختلاف در منابع، نظری از خود عرضه کند.

جدول ۴. میزان توجه به مباحث مختلف در مفتاح الخزائن (به درصد)

فصل	منبع	انتقاد یا بررسی	معدن و مینت	وجه تسمیه	سایر ارجاعات	کاربرد	طبع	بهترین	انواع	ماهیت	نام‌ها	ارجاع	نسبت به کل مداخل
۱/۷	۹/۴	۴/۱	۴/۳	۲/۵	۲/۳	۹/۱	۳۳/۸	۱۵/۱	۷/۸	۲۸/۲	۴۱/۶	۵۴/۷	نسبت به کل مداخل غیر ارجاعی

حجم به نسبت اندک مفتاح، به ویژه با توجه به شمار چشمگیر مداخل کتاب (نک جدول ۵) موجب کوتاه شدن مداخل شده است (به طور متوسط هر مدخل ۳۶ کلمه). کوتاه‌ترین مدخل‌ها فقط ۳ کلمه‌اند (مانند: «مخیز: دوغ است»، گ ۱۴۳)؛ و شگفت آن که در مفصل‌ترین مدخل‌ها یعنی بلسان (گ ۳۶-۳۷ پ) و سقنقور (گ ۹۳-۹۴ پ) نیز بخش مهمی از محتوا به شرح داستان‌هایی بی‌ارتباط به موضوع اختصاص یافته است (برای نمونه‌ای دیگر از داستان‌پردازی نک: صبر، گ ۱۰۷).

برپایه آنچه خواهد آمد می‌توان گفت مفتاح بیش از آن که یک اثر داروشناسی استاندارد باشد، یک واژه‌نامه/فرهنگ‌نامه دارویی است که همین ویژگی موجب می‌شود که این اثر از منظر زبانی اهمیت بسیار یابد.

منابع یاد شده در مفتاح الخزانن

در بخش مفردات مفتاح، ذیل ۴۷ مدخل، از منهاج و ذیل ۷۰ مدخل، از جامع یاد شده است که ۳۳ مدخل مشترک‌اند. البته بهره‌مندی از این دو اثر و به‌ویژه از منهاج بسیار فراتر از این است. شگفت آن‌که در بخش «ابدال و اصلاح ادویه» هرگز از این دو کتاب نامی به میان نیامده است در حالی که محتوای این بخش سخت تحت تأثیر منهاج و غالباً ترجمه مطالب مرتبط با بدل و مصلح هر مدخل آن (حتی در بیشتر موارد با رعایت ترتیب مداخل) است. در مواردی بسیار کم‌شمارتر، نکاتی از جامع نیز به این مطالب افزوده شده است و البته نشانه‌هایی از بهره‌گیری مؤلف از صیدنه و رساله ابدال رازی و منابع دیگر به چشم می‌خورد که در ادامه یاد خواهد شد.

حاجی زین العطار از ۲۰ منبع یا مؤلف دیگر نیز نام می‌برد که بیشتر آن‌ها به واسطه منهاج و جامع در مفتاح آمده‌اند. همچنین بارها از عبارت «گویند» برای نقل قول بهره می‌گیرد که بسیاری از آن‌ها نیز ترجمه «قیل» در دو منبع اصلی و شماری از آن‌ها جایگزین نام‌های یاد شده در آن دو منبع است.

مدخل حجر المئانه (گ ۵۷) به رغم کوتاهی، نمونه‌ای کمابیش کامل از چگونگی بهره‌گیری حاجی زین العطار از منهاج و جامع و یاد کرد منابع این دو به دست می‌دهد. شرح مدخل با ماهیت آن آغاز می‌شود: «سنگی است که در مئانه آدمی می‌باشد» که مانند بیشتر مطالب مرتبط با ماهیت (که البته شمارشان در مجموع در مفتاح چندان چشم‌گیر نیست)، برگرفته از جامع (۱۱/۲، شم ۶۲۶: «هو الحجر المتولد فی مئانه الإنسان») است. عبارت بعدی مفتاح یعنی «و گویند سنگ مئانه و گرده بریزاند و پاک کند و جالینوس منکر این است» ترجمه کامل مدخل منهاج (شم ۶۸۹: «قیل: إنه یفتت حصاة الکلی و المئانه. و جالینوس ینکر ذلک») است و نه ترجمه همین مضمون در جامع («جالینوس فی ۹: زعم قوم أنه یفتت حصا المئانه فلما جرب ذلک») و سرانجام سخن نقل شده از غافقی در الجامع (الغافقی: زعم قوم أنه یزیل بیاض العین إذا سحق و اکتحل به.) چنین آمده است: «و گویند چون سحق کنند و کحل سازند سپیدی چشم زایل کند».

منابع با واسطه بخش مفردات

داروشناسان و منابع یاد شده در بخش مفردات مفتاح و منبع واسطه یادکرد هر یک (به ترتیب الفبایی) بدین قرار است:

ابن جلجل (در متن: ابن جنجل)، ذیل ارمینین (گ ۱۲پ)، هم یادکرد این نام و هم ارجاع به مدخل «قلقل» برگرفته از جامع (۱/۲۰: ارمینیس، شم ۴۸: ارمینین).

ابن زهر، خواص: ذیل ذباب (گ ۷۸پ) به واسطه جامع (۲/۱۲۳، شم ۹۹۴).

ابن سمجون: ذیل کرکر (گ ۱۳۳پ) گویا به واسطه جامع (۴/۶۵، شم ۱۹۱۹) اما در جامع همان مطلب به نقل از «کناش ابن اسحاق» است. در چاپ نسخه برگردان جامع الادویه المفردة ابن سمجون نیز (که به گمان کاستی‌ها و آشفتگی‌هایی نیز دارد) چنین مدخلی نیامده است؛ کفری (گ ۱۳۵ر) به واسطه جامع (۴/۷۴، شم ۱۹۷۵؛ نیز ابن سمجون، ۲/۱۴۶): مغره (گ ۱۴۵ر) منبع واسطه شناخته نشد. ابن سمجون (۱/۳۰۸) ذیل «طین احمر» وعده داده است که «مغره» را در حرف «م» بیاورد اما در چاپ تصویری چنین مدخلی نیامده است.

ارسطو (ارسطاطالیس): ذیل حجر النار (گ ۵۶پ) به واسطه جامع (۲/۱۱، شم ۶۲۴ مکرر).

تمیمی، مرشد: ذیل سقنقور (گ ۹۳ر) به واسطه جامع (۳/۲۰، شم ۱۱۹۷).

جالینوس: ذیل انفحة الجمل و الابل (گ ۲۵ر) به واسطه جامع (۱/۶۴: انفحة، شم ۱۷۲): حجر الحیه (گ ۵۶ر) به واسطه منهاج (شم ۶۶۸) و با توجه به جامع (۲/۱۰، شم ۶۱۴): حجر المئانه (گ ۵۷ر) به واسطه منهاج (نگاه کنید به مثالی که یاد شد): دمیا (گ ۷۶ر) و سطرونیون (گ ۹۱پ) به واسطه جامع (۲/۳۰۳، شم ۱۳۹۷، شم ۸۸۵، ۱۱۷۹)، فججل (گ ۱۲۱پ) گرچه منهاج (شم ۱۶۸۵) را منبع خود دانسته است (البته مشروط بر آن که عبارت «از قول جالینوس و صاحب منهاج گوید» را «از قول جالینوس، صاحب منهاج گوید» بخوانیم چون در غیر این صورت فاعل «گوید» نامشخص خواهد بود) اما در منهاج مطلب بی‌یادکرد جالینوس آمده است. در اختیارات نظر جالینوس به درستی از جامع (۳/۱۳، شم ۱۶۷۲) نقل شده است.

دیوسقوریدس (به صورت دیسقوریدوس): ذیل اصطرک (گ ۱۷پ) کل مدخل (جز ارجاع به جامع) برگرفته از منهاج (شم ۹۸: اصطرک): ذیل اظفار الطیب (گ ۱۸پ) به واسطه منهاج (شم ۱۳۳: اظفار الطیب) و نه جامع (۱/۳۹، شم ۱۰۴): ذیل حجر حبشی (گ ۵۷پ) به واسطه جامع (۲/۷، شم ۶۰۰) و نه منهاج (شم ۶۸۱: حجر الحبشی): ذیل حجر الخطاطیف (گ ۵۹پ) کل مدخل برگرفته از منهاج (شم ۸۳۳:

مفتاح الخزانن حاجی زین العطار شیرازی.../۵۴۹

خطاطیف): ذیل شوکران (گ ۱۰۵) به واسطه منہاج (شم ۱۴۱۴) و نہ جامع (۷۱/۳)، شم ۱۳۵۰).

رازی (به دو صورت صاحب الحاوی و محمد زکریا): ذیل مدخل انقون (گ ۲۳ پ) ترجمه مدخل مشابه در جامع (۶۳/۱، شم ۱۶۹) است؛ ذیل بل (گ ۳۶) گویا به واسطه جامع (۱۱۲/۱، شم ۳۴۶).

روفس: ذیل حاشا (گ ۵۱ پ) گویا به واسطه صیدنه (شم ۲۸۳: حاشا، ص ۱۹۵-۱۹۶: و قال روفس و هو نوع من الفوتتنج) و نه به واسطه منہاج (شم ۵۸۷) یا جامع (۲/۲، شم ۵۴۸): ذیل دج (گ ۷۳ پ) به تأکید خود حاجی زین العطار به واسطه منہاج (شم ۸۷۲)، البته در جامع (۸۹/۲، شم ۸۵۵) نیز مطلب به واسطه منہاج از روفس نقل شده است؛ ذیل شوکران (نک بالاتر: ارجاع به دیوسقوریدس)؛ ذیل کرفس (گ ۱۳۲ پ) به واسطه منہاج (شم ۱۹۳۶) و نہ جامع (۵۳/۴، شم ۱۹۰۲).

صاحب شامل (?): ذیل قنه (گ ۱۳۰ پ) و مغنسیا (گ ۱۴۵ پ) که نه مقصود حاجی زین العطار از «شامل» و نه منبع واسطه محتمل معلوم نشد. در اختیارات نیز از این مأخذ نامی به میان نیامده است. ذیل قنه، مطلب نقل شده از آن و انتقاد حاجی زین العطار یعنی عبارت «صاحب شامل آورده است که اشق است و سهو کرده است» دیده نمی‌شود اما ذیل مغنسیا به جای «صاحب شامل گوید گلی است سیاه‌رنگ که از کوه کاشان می‌آورند»، عبارت «گویند گلی است...» آمده است.

عبدوس [، تذکره]: ذیل سنکسبویه (گ ۹۸) به واسطه منہاج (شم ۱۲۸۱).

علی بن ربن طبری (به صورت ابن رزین طبری): ذیل انفحة الارنب (گ ۲۵) به واسطه جامع (۶۵/۱، شم ۱۷۲: انفحة).

علی بن عباس مجوسی: ذیل دم الضفدع (گ ۷۶) به واسطه منہاج (شم ۹۰۸).

خافقی: ذیل شجره ابرهیم (گ ۱۰۲ پ) به واسطه جامع (۵۵/۳، شم ۱۳۰۶).

فولس: ذیل مغره (گ ۱۴۵) به تأکید خود حاجی زین العطار به واسطه منہاج (شم ۲۲۵۰).

کندی، اختیارات: ذیل فجل (گ ۱۲۱ پ) به واسطه جامع (۱۳/۳ شم ۱۶۷۲).

منابع با واسطه بخش ابدال

منابع یاد شده در این بخش، نیز تقریباً همگی به واسطه منهای یاد شده‌اند.

ابن ماسویه: ذیل برسیاندارو (گ ۱۵۷ پ)، جلغوزه (گ ۱۶۰ پ) و فلفل ابیض (گ ۱۷۲ ر) به واسطه منهای (به ترتیب شم ۲۴۳: برشیان دارو، ۶۴۱، ۱۷۲۶). واسطه احتمالی بدل نقل شده از او ذیل انجدان (گ ۱۵۶ پ) شناخته نشد.

اسحاق [بن حنین]: فقط ذیل قنطوریون (گ ۱۷۳ ر)، و هنگام یادکرد مصلح این دارو به واسطه منهای (شم ۱۸۸۲) از اسحاق نقل شده است در حالی که تقریباً در همه موارد مشابه (اصلاح دارو) مأخذ ناگفته مفتاح منهای بوده است؛ و مأخذ منهای نیز اسحاق بن حنین (به احتمال بسیار اصلاح الادویه المسهله و به احتمال کمتر الادویه المفردة وی) که در موارد پرشمار نام اسحاق در منهای یاد شده است. برای نمونه در مفتاح نظر اسحاق بن حنین درباره مصلح انیسون (گ ۱۵۶ پ)، ایرسا (گ ۱۵۷ ر)، بزر البطیخ (گ ۱۵۸ ر)، حب القرع (گ ۱۶۱ پ)، دخن (گ ۱۶۴ ر)، درونج عقربی (گ ۱۶۴ ر)، زعفران (گ ۱۶۶ ر) برگرفته از منهای (شم ۱۸۰، ۲۰۹، ۲۹۶، ۶۰۴، ۸۷۵، ۸۸۱، ۱۱۳۸) است بی آنکه نام وی یاد شود اما در اختیارات ذیل همین مدخل‌ها نام اسحاق آمده است.

اسحاق بن عمران: بدل نقل شده از او ذیل زراوند مدحرج (گ ۱۶۵ پ) در منهای (شم ۱۱۲۸) و جامع (۱۵۹/۲ شم ۱۰۹۹: زراوند) یا ابدال رازی نیامده و گویا به واسطه صیدنه (شم ۴۸۸: زراوند، ص ۳۰۷) نقل شده باشد.

جالینوس: اشاره به نام او ذیل ۱۴ مدخل ارز (گ ۱۵۵ ر)، اسارون (گ ۱۵۵ پ)، بارزد (گ ۱۵۷ ر)، برسیاندارو (گ ۱۵۷ پ)، بزر الکرفس الجبلی (گ ۱۵۷ پ)، ترمس (گ ۱۵۹ پ)، تین یابس (گ ۱۶۰ ر)، حب القرع (گ ۱۶۱ پ)، سقنقور (گ ۱۶۷ ر)، سمس (گ ۱۶۷ ر)، سنبل الطیب (گ ۱۶۷ پ)، عصفر (گ ۱۷۰ ر)، غاریقون (گ ۱۷۱ ر)، کبریت (گ ۱۷۳ پ) به واسطه مدخل‌های مشابه در منهای (به ترتیب شماره‌های ۳۲، ۵۹، ۲۲۱، ۲۴۳: برشیان دارو، ۲۵۴، ۴۱۵، ۴۵۱، ۶۰۴، ۱۲۳۳، ۱۲۵۴، ۱۲۷۱، ۱۵۹۳، ۱۶۵۱، ۱۹۲۶) است. نقل قول از او ذیل اسقنقور (گ ۱۵۵ پ) و فطراسالیون (گ ۱۷۱ پ) در واقع تکرار مدخل‌های سقنقور (گ ۱۶۷ ر) و بزر الکرفس الجبلی (گ ۱۵۷ پ) مفتاح و به واسطه همین مداخل در منهای

(به ترتیب شم ۱۲۳۳ و ۲۵۴) است. آنچه ذیل دو مدخل حب الکاکنج (گ ۱۶۲) و کاکنج (گ ۱۷۳ پ) از جالینوس نقل شده در منهاج نیامده اما این انتساب درست است زیرا همین بدل در صیدنه (شم ۸۷۳: کاکنج، ص ۵۱۶) به نقل از بولس آمده است که همه بدل‌های بولس نیز در واقع بدل‌هایی است که او از آثار مختلف جالینوس گرد آورده و این بدل‌ها در منابع دوره اسلامی گاه از این و گاه از آن نقل شده است (در این باره نک: کرامتی، «جایگاه رساله ابدال...»، ۷۶-۷۷). اما بدل‌های نام برده شده از او ذیل کاشم (گ ۱۷۳ پ) و مشکطرامشیع (گ ۱۷۵ پ) نه در منهاج و جامع و نه در صیدنه و ابدال رازی نیامده است.

دیسقوریدوس (بخوانید: بدیغورس): بدل نقل شده از وی ذیل حب البان (گ ۱۶۱ پ) در واقع از آن بدیغورس است اما این اشتباه به دلیل نقل این بدل به واسطه منهاج (شم ۶۰۶) است آن هم در حالی که در جامع (۷۹/۱، شم ۲۲۶: بان) و ابدال رازی به درستی از بدیغورس نقل شده است. نکته جالب توجه آن که در اختیارات (هر چهار دست‌نویس کهن) هنگام نقل همین بدل با آنکه تأثیر جامع در یادکرد بدل‌ها کاملاً روشن است این بدل باز هم به نقل از «دیسقوریدوس» اما با انداختن عبارت «ده یک آن بسباسه» آمده است.

رازی: بدل‌های نقل شده از او ذیل راوند (گ ۱۶۵) و زراوند طویل (گ ۱۶۵ پ) در جامع (به ترتیب: ۱۳۴/۲، شم ۱۰۱۸؛ ۱۶۰/۲، شم ۱۰۹۹: زراوند)، اما نه در منهاج، نیز از همو نقل شده‌اند و در این دو مورد می‌توان جامع را واسطه نقل دانست. اما مطلب نقل شده از رازی ذیل برنجاسف (گ ۱۵۷ پ) در جامع، منهاج یا صیدنه نیامده است و در کنار دیگر شواهد می‌تواند نشانه بهره‌گیری مستقیم از ابدال رازی باشد.

شاپور [بن سهل؟]: ذیل دخن (گ ۱۶۴)، درونج عقربی (گ ۱۶۴) و شاذنج (گ ۱۶۸) به واسطه منهاج (شم ۸۷۵، ۸۸۱، ۱۳۱۴). آنچه ذیل ارز (گ ۱۵۵) از شاپور نقل شده در واقع عکس بدلی است که ذیل دخن به واسطه منهاج (شم ۸۷۵) نقل شده است.^۱ ذیل کمون (گ ۱۷۴) در جایی که از شاپور یاد شده عبارتی از منهاج (شم ۱۹۸۵) ترجمه نشده یا افتاده (به دلیل نقص محتمل نسخه) و در نتیجه بدل بعدی

۱. یعنی عبارت «بدل آن (=دخن=جاورس) شاپور گوید ارز است» به «شاپور گوید بدل آن (ارز) جاورس است» تبدیل و ذیل ارز آمده است.

به اشتباه از آن شاپور دانسته شده است. این اشکال در اختیارات به چشم نمی خورد.^۱ واسطه احتمالی بدل‌های نقل شده از شاپور ذیل دارشیشعان (گ ۱۶۳ پ)، کبر (گ ۱۷۳ پ) و مشکطرامشع (گ ۱۷۵ پ) نیز معلوم نشد.

شناسایی منابع ناگفته مفتاح

در نقطه مقابل منابعی که حاجی زین العطار بی‌آنکه بدان‌ها مراجعه کند از آن‌ها نام برده، منابعی قرار دارند که وی به رغم بهره‌گیری از آن‌ها به نامشان اشاره نکرده است. از این میان بهره‌گیری از رساله ابدال الادویه رازی در بخش ابدال مفتاح، هم به سبب ارتباط مستقیم این تکیه‌نگاری به موضوع این بخش و هم به سبب شهرت بسیار این رساله چندان دور از انتظار نیست. اما بهره‌گیری احتمالی مؤلف از صیدنه بیرونی، با توجه به این‌که این اثر به رغم ارزش ذاتی چشمگیر، عملاً از چشم بیشتر گیاه-داروشناسان دوره اسلامی دور افتاده بود، بسیار جالب توجه است. حاجی زین العطار در اختیارات نیز تنها ذیل دهن بلسان از ابوریحان و صیدنه او نام برده است (در ۴ نسخه کهن به جز دیوان هند؛ مقایسه کنید با صیدنه، شم ۱۷۱: بلسان، ص ۱۲۷، که در اصل بدلی منقول از رازی است). «ابن مؤلف» در افزوده‌های خود بر اختیارات پدر، ذیل مدخل‌های ابار، اذخر، آملج، ریحان سلیمان، شاهبلوط، صاب و نمام (دیوان هند ۳۴۹۹، ۱۸، ۲۳، ۳۷ پ، ۱۴۸، ۱۸۸، ۲۰۲ پ، ۳۱۷؛ شهیدعلی ۱۹۹۹، ۵ پ، ۱۱ پ، ۲۸ پ، ۱۶۲ پ، ۲۱۲، ۲۲۹ پ، ۳۸۶) نیز مطالبی را از ابوریحان نقل کرده است.

رازی، ابدال الادویه: چون ابدال رازی از منابع مهم صیدنه، منهاج و جامع بوده است در این جا فقط به مداخلی اشاره می‌شود که بدل یاد شده در آن‌ها همان بدل‌های ابدال رازی باشد اما در سه کتاب یاد شده نیامده باشد. از جمله: اولین بدل یادشده برای برنجاسف (گ ۱۵۷ پ) و تنها بدل یادشده برای حافر (گ ۱۶۱ پ)، حجر افروی (گ ۱۶۲ پ) و ساداوران (گ ۱۶۶ پ؛ نک رازی، ابدال، ذیل مداخل یاد شده).

بیرونی، صیدنه: در این جا نیز تنها بدل‌هایی یاد می‌شود که در منهاج، جامع و ابدال رازی نیامده‌اند. از جمله بدل نخست اسقوردیون (گ ۱۵۵ پ)، اصطرک (گ ۱۵۶ ر)، بدل سوم انیسون (گ ۱۵۶ پ)، حی العالم (گ ۱۶۲ پ)، بدل سوم زراوند مدحرج

۱. عبارت «بدل کرمانی یک وزن و نیم نبطی و شاپور گوید بدل آن تخم کرب است» یاد شده در مفتاح، در اختیارات به درستی چنین آمده است: «بدل کرمانی یک وزن و نیم نبطی بود، و شاپور گوید: بلکه یک وزن آن، ... و گویند بدل آن تخم کرب بود».

مفتاح الخزائن حاجی زین العطار شیرازی.../۵۵۳

(گ ۱۶۵ پ)، بدل سوم غاریقون (گ ۱۷۱ ر)، و بدل دوم کمادریوس (گ ۱۷۴ ر) مقایسه شود با صیدنه (شم ۴۱، ۶۹، ۹۹، ۳۶۲، ۴۸۸، ۷۴۵، ۹۱۷، ص ۴۵، ۶۰، ۷۸، ۲۳۰، ۳۰۷، ۴۴۷، ۵۳۹). بدل سوم فراسیون (گ ۱۷۱ پ) نیز احتمالاً برگرفته از مدخل لاعیه در صیدنه (شم ۱۱۰۶، ص ۶۳۴) اما با جابه‌جایی اصل و بدل است.

از این گذشته بدل حب الخروج (گ ۱۶۱ پ)، زرین درخت (گ ۱۶۵ پ)، زرد اسفور (گ ۱۶۶ ر)، دومین بدل دارشیشعان (گ ۱۶۳ پ) و چهارمین بدل مشکطرامشیع (گ ۱۷۵ پ) نیز در ابدال رازی و صیدنه اما نه در منهاج و جامع آمده‌اند.

مقایسه عنوان مدخل‌های مفتاح، اختیارات و منابع آن

از آنجا که مفتاح تا کنون به چاپ نرسیده و از اختیارات، منهاج و جامع نیز چاپ شایان اعتمادی در دست نیست. این مقایسه کاری بسیار دشوار است. از این گذشته حتی اگر چاپ‌های شایسته اعتمادی در دست بود باز هم اعتنای هر نویسنده به یکی از گونه‌های رایج هر نام دارو (مثلاً دارشیشعان یا دارشیشغان و برسیان دارو یا برشیان دارو) مطرح می‌شد. در مقایساتی که نتیجه آن در جدول ۵ و جدول ۶ آمده است، گونه‌های نزدیک به هم (مانند مثال‌های یاد شده) یکی انگاشته شده‌اند. از این مقایسات می‌توان دریافت که حاجی زین العطار برای گزینش عنوان مدخل‌ها (اما نه الزاماً در محتوای آن‌ها) از هر منبع خود تا چه اندازه تأثیر گرفته است.

البته پیداست که این دو جدول نمی‌توانند نشان دهند که محتوای مفتاح یا اختیارات تا چه اندازه می‌تواند تحت تأثیر منهاج یا جامع باشد. اما برای آنکه چشم‌اندازی روشن‌تر عرضه گردد می‌توان یک عامل مهم را نیز در این میان در نظر گرفت و آن میزان تأثیر منهاج و جامع در گزینش مدخل‌های ارجاعی و غیر ارجاعی است. همچنان که در بحث نوع محتوای مداخل آمده است سهم مداخل ارجاعی، چه آن‌ها که ارجاع صریح دارند و چه آن‌ها که فقط در بردارنده چند نام دیگر عنوان مدخل‌اند (و به نوعی هر نام را می‌توان یک ارجاع در نظر گرفت) در مفتاح (و نیز در اختیارات) نه تنها چشم‌گیر است که حتی شمار آن‌ها بیش از مدخل‌هایی است که در آن‌ها چیزی جز نام یا ارجاع (در واقع مطالبی درباره چستی و ویژگی‌ها، کاربرد ...) آمده است.

جدول ۶. مقایسه درصد تشابه مدخل‌های مفتاح الخزائن و اختیارات بدیعی با منابع محتمل

فقط صیدنه	۲/۴	مفردات
فقط جامع	۲۸/۰	ابدال
فقط منهاج	۱۷/۵	مفردات و نه ابدال
هیچ یک	۱۳/۱	ابدال و نه مفردات
یکی یا بیشتر	۸۶/۹	مشترک مفردات و ابدال
هر سه	۲۱/۹	مفتاح (با حذف مکررها)
صیدنه	۳۰/۳	اختیارات
هیچ یک	۱۵/۶	مفتاح نه اختیارات
یکی از این	۸۴/۴	اختیارات نه مفتاح
هر دو	۳۳/۰	مشترک مفتاح و اختیارات
جامع	۶۴/۳	کل مداخل حاجی زین العطار
منهاج	۵۳/۱	
	۰/۹	
	۱/۱	
	۲۲/۵	
	۴/۱	
	۹۵/۹	
	۵۴/۲	
	۵۹/۷	
	۴/۹	
	۹۵/۱	
	۶۶/۸	
	۶۸/۵	
	۹۳/۴	
	۲/۷	
	۳۳/۱	
	۱۷/۴	
	۱۵/۴	
	۸۴/۶	
	۱۴/۲	
	۲۳/۲	
	۱۸/۱	
	۸۱/۹	
	۲۵/۲	
	۶۲/۱	
	۴۴/۹	
	۱/۰	
	۲/۹	
	۳۹/۸	
	۱۴/۶	
	۸۵/۴	
	۲۳/۳	
	۲۹/۱	
	۱۵/۵	
	۸۴/۵	
	۳۶/۹	
	۴۱/۷	
	۷۹/۶	
	۰/۸	
	۰/۵	
	۱۷/۶	
	۱/۱	
	۹۸/۹	
	۶۲/۹	
	۶۸/۴	
	۱/۹	
	۹۸/۱	
	۷۵/۳	
	۷۶/۱	
	۹۷/۳	
	۲/۴	
	۲۶/۹	
	۱۸/۴	
	۱۳/۲	
	۸۶/۸	
	۲۱/۹	
	۳۰/۲	
	۱۵/۶	
	۸۴/۴	
	۳۳/۲	
	۶۳/۴	
	۵۴/۳	
	۱/۰	
	۲۵/۵	
	۲۴/۶	
	۱۰/۳	
	۸۹/۷	
	۲۱/۲	
	۲۷/۸	
	۱۱/۳	
	۸۸/۷	
	۳۲/۹	
	۶۱/۳	
	۶۰/۳	
	۸/۷	
	۳۲/۷	
	۱۳/۶	
	۲۹/۵	
	۷۰/۵	
	۳/۲	
	۱۷/۹	
	۳۸/۲	
	۶۱/۸	
	۹/۵	
	۴۶/۰	
	۲۵/۴	
	۰/۲	
	۲۳/۹	
	۴۲/۳	
	۹/۷	
	۹۰/۳	
	۸/۴	
	۱۳/۳	
	۹/۸	
	۹۰/۲	
	۱۹/۲	
	۴۵/۲	
	۶۴/۲	
	۱/۳	
	۲۶/۰	
	۱۹/۲	
	۱۰/۵	
	۸۹/۵	
	۲۵/۰	
	۳۲/۳	
	۱۱/۸	
	۸۸/۲	
	۳۷/۱	
	۶۶/۲	
	۵۹/۱	
	۱/۹	
	۲۶/۳	
	۲۳/۳	
	۱۲/۵	
	۸۷/۵	
	۱۹/۱	
	۲۶/۷	
	۱۴/۴	
	۸۵/۶	
	۳۰/۳	
	۵۹/۶	
	۵۶/۳	

جدول ۷- مقایسه مدخل‌های اصلی و ارجاعی مفتاح الخزان با دو منابع اصلی

کل	منهاج	جامع	هر دو	فقط منهاج	فقط جامع
۱۱۸۳	۴۸۳	۷۴۰	۲۵۵	۲۲۸	۴۸۵
	۴۰/۸٪	۶۲/۶٪	۲۱/۶٪	۱۹/۳٪	۴۱/۰٪
۱۱۳۷	۷۵۰	۷۵۲	۵۱۱	۲۳۹	۲۴۱
	۶۶/۰٪	۶۶/۱٪	۴۴/۹٪	۲۱/۰٪	۲۱/۲٪

همچنان که از جدول ۷ پیداست حاجی زین العطار ۴۸۵ مدخل جامع را (که در منهاج مابه‌ازا ندارد) صرفاً به عنوان مدخل ارجاعی برگزیده است و در مجموع نزدیک به دو سوم مدخل‌های ارجاعی مدخل‌های مشترک با جامع‌اند. اما سهم جامع و منهاج در گزینش مدخل‌های اصلی عملاً برابر است و با در نظر گرفتن برتری چشم‌گیر عددی منهاج بر جامع در بخش ابدال، می‌توان دریافت که در گزینش مجموع مداخل اصلی مفتاح (مفردات و ابدال) منهاج نقشی مهم‌تر داشته است و باز با توجه به مثال‌های پرشمار یاد شده در این جستار، می‌توان دریافت که تأثیر منهاج بر محتوای مدخل‌ها بسیار چشم‌گیرتر از این برتری عددی در شمار مداخل بوده است.

نتایج

۱. برخلاف پندار فهرست‌نگاران و پژوهشگران، اختیارات بدیعی روایت مختصر یا تکمیل‌شده مفتاح الخزان نیست؛ بلکه هر دو کتاب از یک مجموعه بزرگ‌تر یادداشت‌های حاجی زین العطار گزینش شده‌اند. این گزینش به‌ویژه در مفتاح کمابیش باشتاب بوده و موجب راه یافتن اشکالاتی در این دو اثر، به‌ویژه در مدخل‌های ارجاعی، شده است.

۲. اعتنای ویژه به نام‌های مختلف داروها در زبان‌ها و گویش‌های مختلف و نیز گونه‌ها و املاهای مختلف نام‌داروها در هر دو اثر آشکار است.

۳. مفتاح الخزان از ویژگی‌های لازم برای یک اثر استاندارد داروشناسی برخوردار نیست تا جایی که می‌توان گفت حاجی زین العطار در نگارش مفتاح رویکردی متفاوت را دنبال کرده و بیشتر اثری با اهمیت زبانی پدید آورده است.

۴. محتوای این دو اثر در بسیاری از دست‌نویس‌ها با هم درآمیخته است و در ویراست انتقادی هر یک، به ناچار باید دست‌نویس‌های دیگری را نیز در نظر داشت.

مفتاح الخزائن حاجی زین العطار شیرازی.../ ۵۵۷

۵. دست‌نویس بادلیان ۴۵۴، مستقیماً یا به واسطه از روی دست‌نویس بادلیان ۴۹۱ نوشته شده و تبار دست‌نویس مغنيسا ۱۸۲۳ نیز به دست‌نویس بادلیان ۴۹۱ می‌رسد (یا تبار هر دو به یک دست‌نویس می‌رسد). در نهایت می‌توان گفت که دو دست‌نویس متأخر عملاً هیچ کمکی به ویراست انتقادی این کتاب نمی‌کنند.

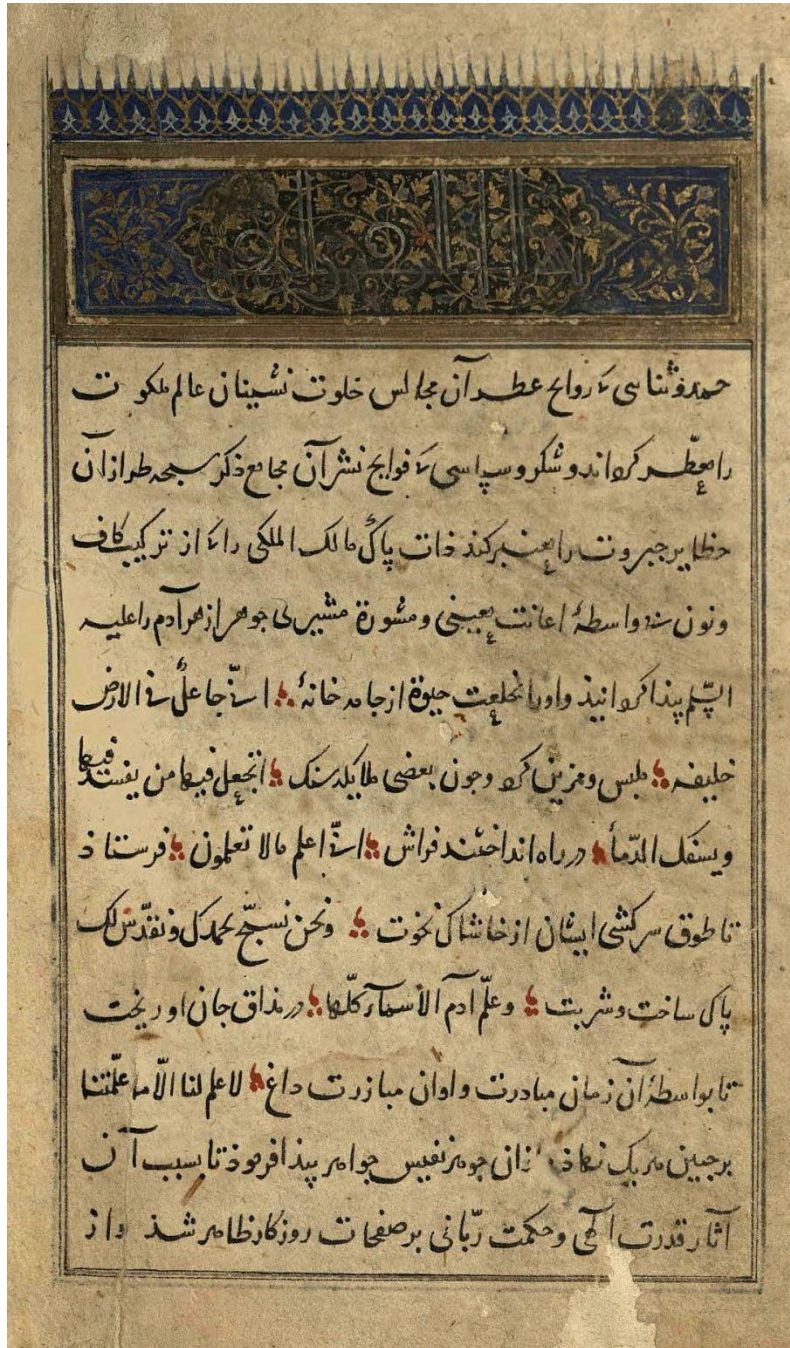
۶. از مدخل‌هایی که از دست‌نویس‌های مفتاح (که به دست ما نرسیده‌اند) به دست‌نویس‌های اختیارات اضافه شده‌اند می‌توان به عنوان متن موازی برای نشر ویراست انتقادی مفتاح استفاده کرد.

۷. حاجی زین العطار مفتاح را بیشتر بر پایه منهاج و سپس جامع ابن بیطار نوشته است. تقریباً همه منابع دیگری که از آن‌ها نام برده به واسطه یکی از این دو منبع است.

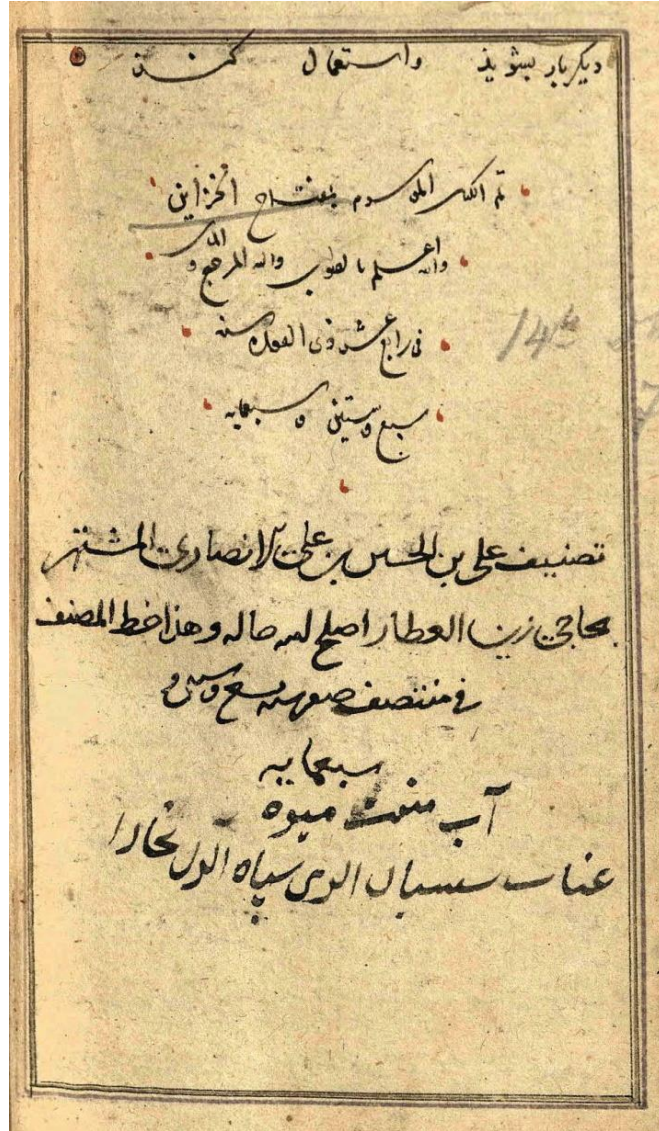
۸. وی در مواردی از صیدنة ابوریحان و رساله ابدال رازی بهره برده است.

سپاسگزاری

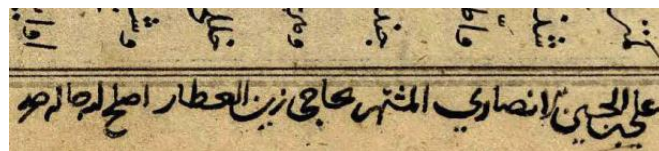
فراهم آمدن این جستار بدون لطف دانشور گرامی احمدرضا رحیمی ریشه که تصویر ده‌ها دست‌نویس کتابخانه‌های ترکیه (یاد شده در منابع پایانی) را در اختیار نگارنده قرار داد، مساعدت کتابخانه بادلان آکسفورد و کتابداران آن که دو دست‌نویس مفتاح الخزان (از جمله کهن‌ترین و ارزشمندترین دست‌نویس شناخته شده این اثر) را به درخواست نگارنده اسکن کردند و در اختیار او قرار دادند و همکاری نسخه‌شناس برجسته علی صفری آق‌قلعه که همین دست‌نویس را بررسی و قدمت آن را تأیید کردند امکان‌پذیر نبود. دوست و همکار گرامی، محسن قوسی نیز نکاتی را درباره دست‌نویس‌ها یادآور شدند. نگارنده سپاسگزار همه آنان است. همچنین تلاش‌های کارشناس مسئول محترم کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد، سرکار خانم خدیجه دیان‌تی در ارسال سریع چند دست‌نویس این کتابخانه مایه امتنان نگارنده است.

تصویر ۵. دست‌نویس Marsh 491 کتابخانه بادلیان - گ ۱ پ

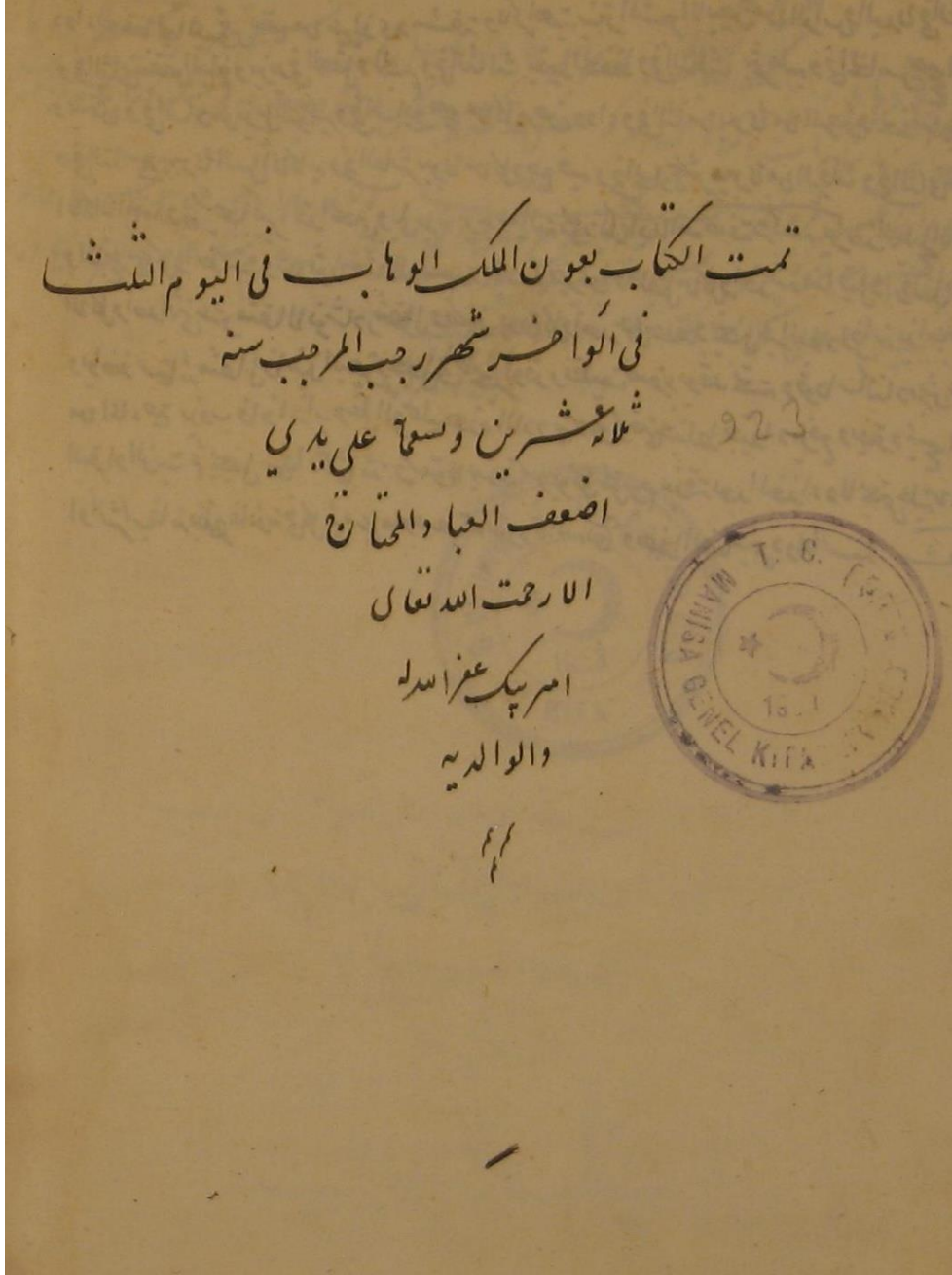

تصویر ۶. دست نویس Marsh 491 کتابخانه بادلیان - گ ۲۲۱ پ (انجامه دست نویس)

تصویر ۷. دست نویس Marsh 491 کتابخانه بادلیان - گ ۲۲۱ پ (حاشیه گ ۲ پ)

مفتاح الخزان حاجي زين العطار شيرازي... ۵۶۱/

تصوير ۸. دست نویس ۱۸۲۳ مغنيسا - گ ۲۵۰ پ (انجامه دست نویس)

بر آن ریزد و درهاون بمالد بغایت و اگر حراره زیاد بود قدری کافور زیادت اضافت کند و اگر از جهت شفت
بود و کزیدت جانفزان مرد اسنج پنج درم اضافت کند با اسفیداج و روغن و چون بسازد و سرد شود قدری
سفید تخم مرغ با آن بزند نیک تا یکسان شود **مهم سیاه** گوشت فاسد بخورد و گوشت نر بریاند و بیشتر
جراحتها سودمند بود مرد اسنج نیم رطل زیت صافی یک رطل و روغن موم صافی ربع رطل زفت و روغن بیت
درم عکک پنج درم موم و زفت با زیت بکدازند و مرد اسنج بر آن ریزد و درهاون می مالد تا منعقد شود **مهم**
خل گوشت بریاند و دریش خشک کند **منعته آن** مرد اسنک دو درم کوفته و پنجه اول مرد اسنک با وزن
زیت بزند بعد از آن در سرکه کند و سحق کند با چهل درم سرکه بزند و مرد اسنج زیت و درهاون بساید بمبالغه تا
یکسان شود و اگر خواهد دو درم داور زد کوفته و پنجه اضافت کند و بغایت سحق کند و استعمال کند **مهم**
داخلیون حجت خنایر و سلج نافع بود و درم با دست اند حلیه و بزنگ و خطمی سپید از هر یک کیله و هر یک
بخوبی آنک یک شب از روز بعد از آن بگیرد از لعاب هر یکی یک رطل و نیم و از مرد اسنک یک رطل و نیم
و بغایت سحق کند و با زیت بجوشاند سه رطل تا نزدیک انققاد و لون آن تغییر کند بعد از آن لعاب بات
بجوشاند و پس مرد اسنک و روغن لعابات بر سر وی می ریزد اندک اندک و آبش نرم می جوشاند تا همه
منعقد شود **مهمی** که حجت سوختن بغایت نیکوست و هر اعضا که سوخته باشد نافع بود بستاند
اسفیداج اسرپی و دم الاخرین بکشد و مرد اسنک از هر یک مساوی بغایت سخته کرده و موم سفید قدری و روغن
کنجید و موم با هم بکدازد و درهاون کند و چند نوبت آب شیرین بشوید و بعد از آن داروها سوده بر آن افشانند
و بمبالغه بساید و دیگر بار بشوید و استعمال کند

، والله اعلم بالصواب ،
، تم الكتاب الموسوم ،
، مفتاح ،
، الخزانة ،
، م ،

مفتاح الخزائن حاجی زین العطار شیرازی.../۵۶۳

منابع

- آل داوود، سیدعلی، «آل مظفر»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۲: تهران، ۱۳۶۸
- ابن بیطار، احمد، الجامع لمفردات الأدوية و الأعذية، بولاق، ۱۲۹۱ق
- ابن جزله، یحیی بن عیسی، منهاج البیان فی ما يستعمله الانسان، قاهره: جامعة الدول العربية، ۱۴۳۱
- ابن سمجون، ابوبکر حامد، جامع الاویة المفردة، چاپ تصویری به کوشش فواد سرگین، فرانکفورت، ۱۴۱۲ق/۱۹۹۲م
- ابن سینا، القانون، بولاق، ۱۲۹۴ق
- اعلم، هوشنگ، «اختیارات بدیعی»، دانشنامه زبان و ادب فارسی، ویراسته اسماعیل سعادت، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ج ۱، ۱۳۸۴
- تفلیسی، حبیب بن ابراهیم، کفایة الطب، ویراسته زهرا پارساپور، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۰
- جلال الدین بن امین طبیب کازرونی، [تتمیم] مقاله دوم اختیارات بدیعی، دستنویس شماره ۳۲۱۷ کتابخانه مجلس شورای اسلامی
- حاجی خلیفه، کشف الظنون، به کوشش گوستاو فلوگل، لایپزیک، ۱۸۳۱.
- حاجی زین العطار شیرازی، علی بن حسین، اختیارات بدیعی، دستنویس شماره ۶۳۸ کتابخانه لالا اسماعیل، تاریخ کتابت ۷۹۲ق (فقط مقاله نخست)
- همان، دستنویس شماره Or. 558 کتابخانه دانشگاه لایدن، تاریخ کتابت ۸۱۹ق (مقاله نخست + مقاله دوم مرکبات با تلفیق مرکبات اختیارات بدیعی و مفتاح الخزائن)
- همان، دستنویس شماره ۱۹۹۹ کتابخانه شهید علی، تاریخ کتابت ۸۴۶ق (تاریخ کتابت در فهرست به اشتباه ۸۲۶ق آمده است)، در بر دارنده روایت گسترش یافته توسط فرزند مؤلف
- همان، دستنویس شماره ۳۴۹۹ دیوان هند، با تاریخ کتابت ۸۵۰ق (؟)، در بر دارنده روایت گسترش یافته توسط فرزند مؤلف و ظاهراً به خط فرزند مؤلف (گویا درست نباشد)
- همان، دستنویس شماره ۳۵۴۷ کتابخانه آیاصوفیا، با تاریخ کتابت ۸۸۴ق
- همان، دستنویس شماره ۳۵۵۰ کتابخانه آیاصوفیا، با تاریخ کتابت ۸۸۴ق (در بردارنده شمار چشمگیری از مداخل مفتاح الخزائن)
- همان، دستنویس شماره ۳۵۴۶ کتابخانه آیاصوفیا، با تاریخ کتابت ۸۸۵ق (فقط مقاله نخست)
- همان، دستنویس شماره ۳۵۵۱ کتابخانه آیاصوفیا، با تاریخ کتابت ۸۸۷ق
- همان، دستنویس شماره ۳۵۴۹ کتابخانه آیاصوفیا، بی تاریخ (در بر دارنده جدولی از مؤلف برای یافتن معادل های عربی مدخل شده نام های فارسی)
- همان، دستنویس شماره ۱۸۲۱ کتابخانه مغنیا، با تاریخ کتابت ۹۴۰ق (فقط مقاله نخست)

۵۶۴ / تاریخ علم، دوره ۱۸، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۹

- همان، دست‌نویس شماره ۳۵۵۳ کتابخانه آياصوفيا، بی‌تاریخ (مقاله اول + مقاله دوم دارای ۳ باب افزوده و در مجموع ۱۹ باب)
- همان، دست‌نویس شماره ۳۵۵۲ کتابخانه آياصوفيا، بی‌تاریخ (مقاله اول + مقاله دوم در دو مقاله! یک مقاله نظری افزوده و سپس ۱۹ باب مرکبات)
- همان، دست‌نویس شماره ۶۱۳ کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد حاجی زین العطار شیرازی، علی بن حسین، مفتاح الخزان، دست‌نویس شماره Marsh 491 کتابخانه بادلیان آکسفورد، تاریخ کتابت ۷۶۹ ق
- همان، دست‌نویس شماره ۱۸۲۳ کتابخانه مغنيسا، با تاریخ کتابت ۹۲۳ ق (دارای مدخل‌های افزوده از اختیارات بدیعی)
- همان، دست‌نویس شماره Marsh 454 کتابخانه بادلیان آکسفورد، کتابت سده ۱۲-۱۳ ق
- همان، دست‌نویس شماره ۵۲۶۵ کتابخانه شماره ۱ مجلس شورای اسلامی (= دست‌نویسی از اختیارات بدیعی)
- همان، دست‌نویس ۳۹۱ کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد (= دست‌نویسی از اختیارات بدیعی)
- همان، دست‌نویس‌های شماره ۶۱۳/۲ و ۱۳۴۷/۱ کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد (فقط مقاله مرکبات و تلفیق مرکبات اختیارات و مفتاح)
- رازی، محمد بن زکریا، الابدال الادویه، پژوهش و ویرایش یونس کرامتی بر اساس ۵ دست‌نویس، ضمیمه جایگزینی داروهای ساده ... (نک کرامتی در همین مأخذ)
- زارعی مهرورز، عباس، گنجینه همدان: فهرست تفصیلی نسخه‌های خطی دانشگاه بوعلی سینا، همدان: دانشگاه بوعلی سینا، ۱۳۹۶
- ششن، رمضان، و همکاران، مخطوطات الطب الاسلامي باللغات العربية والترکیة والفارسیة في مکتبات ترکیا، استانبول: مرکز الأبحاث للتاریخ والفنون والثقافة الإسلامية، ۱۹۸۴
- فاضل، محمود، فهرست نسخ خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد، مشهد: انتشارات دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد، ۱۳۵۵
- کرامتی، یونس، «جایگاه رساله ابدال الادویه رازی در سنت داروشناسی و داروسازی دوره اسلامی»، تاریخ علم، ج ۱۱، ش ۱ (پیاپی ۱۴)، ۱۳۹۲، صص ۷۵-۱۲۱
- همو، جایگزینی داروهای ساده در سنت داروشناسی/داروسازی دوره اسلامی، پایان‌نامه برای دریافت درجه دکترا تاریخ علم، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۲
- میر، محمد تقی، بزرگان نامی پارس، شیراز: انتشارات دانشگاه شیراز، ۱۳۶۸ ش
- همو، محمد تقی، پزشکان نامی پارس، شیراز: انتشارات دانشگاه پهلوی، ۱۳۴۸ ش
- همو، مقدمه بر اختیارات بدیعی، تهران: شرکت دارویی پخش رازی، ۱۳۷۱

مفتاح الخزائن حاجی زین العطار شیرازی.../ ۵۶۵

- Ethé, Hermann, *Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the India Office*, Oxford Printed for the India Office by H. Hart, 1903
- Fonahn, Adolf Mauritz, *Zur Quellenkunde der persischen Medizin*, Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1910
- Rieu, Charles, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, London: British Museum, 1879
- Sachau, Eduard, and Hermann Ethé, *Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustani and Pushtu Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford: Clarendon Press, 1889
- Storey, C. A., *Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey*, Psychology Press, 1971